

Op een namiddag in september

Lode Zielens

bron

Lode Zielens, *Op een namiddag in september*. Elsevier, Amsterdam 1940

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/ziel003opee01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Antwerpen, 29 September 1938

Jeanne Flénu-Aspin aan Marie Flénu-Aspin

Het is niet tot u, moeder, dat ik schrijf; het is, allereerst tot de vrouw, tot een vrouw als ik, een vrouw, ouder van jaren, levenswijzer, rijper van ziel en die mij *moet* begrijpen.

Laat mij terugkeeren, tot U.

Het is niet zoozeer uw kind, in nood, dat u smeekt: open de deur van uw (van ons) huis voor de verloren dochter, dan wel een vrouw, die het moeilijk heeft, zich daarom tot u wendt, tot een andere vrouw, tot haar moeder óók; reden te meer, opdat zij elkander zouden begrijpen en de ééne de andere zou helpen.

Lees geen hoogmoed in mijn woorden, lees er ook geen ootmoed in.

Mijn hart bloedt, mijn geest is verward, ik heb rust nodig. Laat mij terugkeeren. Ik ben nog immer uw kind, maar ik ben een vrouw. Negentien ben ik en een vrouw, rijker, rijker, armer dan vele. Ik vraag u een beetje rust, ik vraag u méér: zekerheid; gij, in uw oneindige rust en goed-

heid, moet mij die kunnen geven. Gij kunt geen vrouw, bovendien uw dochter, weigeren wat zij allereerst nodig heeft in dit leven: ik zeg de zekerheid, het houvast zonder hetwelk het leven niet leefbaar is.

Een week - reeds! - ben ik bij u weg. Enkele dagen slechts, een paar dagen ten hoogste: een eeuwigheid, kortom. Als ik terugkeer, zeg niet 'mijn kind', ik zou u haten. En laat vader niet opkijken van zijn krant, laat zijn over mij dwalende blik niet vragen: van wáár komt gij en *hoe* komt gij terug? Ik zou hem verfoeien, maar *u* zou ik haten. Ondanks zeer veel, dat ons scheiden kan, staan vrouwen elkander nader, dan ooit een man ons nader zou kunnen staan, zelfs de ónze. In ons en tusschen ons ligt een land, waar een man nooit toegang heeft, ook hij niet, dien wij het felst of het innigst beminnen. Omwille van dit gebied, hooren wij bij elkaar, omwille van dit gebied is het, dat wij elkander soms plots gaan haten, met een haat, wreeder dan wat het wreedst kan zijn in deze schepping. Tot zulk een haat is geen man bekwaam.

Ik druk mij misschien niet duidelijk uit, maar gij, die een vrouw zijt, zult *mij* begrijpen.

Ik heb willen sterven.

Ik had reeds afstand gedaan van wat dit leven heet te zijn, het raakte mij niet meer, ik was het ontstegen, het lag al zoo ver achter mij, - achter ons!

Ik aanschouwde reeds dien anderen oever; nu sta ik weerom aan het begin. O, leer mij, arme dwaze, hoe dat ik leven moet. Hij klinkt mooi, deze zucht. Hij is van Gezelle. Er is een enkel woord verschil. Maar dit ééne woord dan ook... Het geeft het verschil aan tusschen mijn zielenood en dien van den dichter. Ik wil óók bidden; eerst wil ik echter opnieuw leven éér ik zal kúnnen bidden: heere God van hemelrijken; ik sla mij hierbij op de borst.

Leer mij hoe ik léven moet.

Neen, het is niet tot de moeder dat ik mij wend. De moeder - gij! - heeft mij niet tot het leven opgevoed: ik hoop vurig, dat het voortaan de vrouw zal zijn, die mij zal leeren hoe ik verder leven moet.

Ach, dwaasheid, dwaasheid óók en vooral *dit!* Niemand kan ons 'leven' leeren. Slavinnen blijven wij, als wij het ons leeren látén. Wij moeten die

harde, moeilijke deugd, die leven heet aan ons zèlf leeren, wil er nog iets van terecht komen; niemand kan ons daarbij helpen, niemand!

En nu weet ik plots niet meer waarom ik u schrijf.

Tenzij, tenzij om u mijn hart uit te storten, u te vragen mij bij te staan, mij zekerheid in mij zelf bij te brengen, voor zoover gij dat zult kunnen.

Want ik twijfel nu weer. Maar laat mij dan vooral schrijven om tot klaarheid te komen met mij zelf en indien er tegenstrijdigheden zijn in mijn brief, wijt het de duisternis, waarin ik dool; er is licht gedoofd in mijn hart.

Maar goed, goed, ik zal leeren léven, met smarten en pijnen, in smarten en pijnen worden wij gebaard - gij weet het, moeder -; ontgoocheling en wanhoop teekenen ons, maar er moeten ook vreugden zijn! Vreugden, meervoud, moeder! Ik heb er eene éven gedronken, de hoogste wellicht. Secondenlang droeg ik van eene vreugde de zoete wonde in mijn hart; nu is zij voorbij, verleden, verloren; nu is zij herinnering, zij wordt ontgoocheling. Zal dit leven mij nooit meer tot de Vreugde bereid vinden? Ik vraag en wanhoop.

(Moeder, ik ben nog een kind, laat mij terugkeeren!)

Zal ik u nog verder schrijven? Gij weet reeds alles...

Maar dit moet ik u nog zeggen: hij heeft me met opzet gemist. Zijn kogel floot me rakelings langs het hoofd. Nochtans keek ik hèm - den Dood - vast in de oogen. Ik zag zijn gelaat niet meer, verblind, verschroeid als het was door een stralend licht, van wààr gerezen? Ik hoorde een suizen en zoeven, er trilden harpeklanken als klokkend en lokkend water... Dit zag ik dan plots: hoe wij vroeger, zingend langs den stroom trokken, bloemen plukkend en hoe brevierende monniken glimlachend naar ons opkeken; gij waart met vader in den tuin, er was in die heele wereld van ons toen niets dan het blauw en het groen van den zomer en het gezang van meisjes in het wit, langsheen het snelvlietende water...

Maar laat mij hernemen. Ik zat op mijn knieën, de handen had ik gevouwen, maar ik bad niet, ik kón het niet. Achter ons vloeide weer de stroom, even buiten de groote stad waar wij ons vroeger

zoo graag hadden willen vestigen. De dijk was een hoge bult, wij zouden zoet verglijden in de aarde. Slechts wij beiden bestonden in dit uitverkoren uur. Ons laatste. Ik had traag mijn lokken ontbonden en mijn blouse dichtgeknoopt (moeder, moeder, de armen van een geliefde om ons, zijn gelaat op ons, zijn blik in ons, - en die verrukking in ons, déze openbaring van Léven beleven wij slechts ééns, nu al weet ik het). Ik knikte en fluisterde ja, ja! Ik look de oogen, zuchtte zijn naam, want dit was het laatste wat over mijn lippen mocht vloeien, de muziek van zijn naam, de essentie van mijn bestaan! Ik keek hem snel en vastberaden aan. Nu weg, wèg van hier, na dezen namiddag konden wij niet meer gelukkig zijn. Herinner u dien namiddag, moeder, 29 September en het jaar: 1938!

Toen sprong de vlam mij - voorbij, voorbij!

Een heete wind siste rakelings mij - voorbij, voorbij!

Ik sloeg mijn hand voor den mond. Dit zag hij nog. Een snelle beweging van zijn arm. Een blik, die mij als verscheurde. Toen knalde een tweede schot, ik hoorde het aanslaan en neerketsen tegen den dijk. Mijn geliefde stortte bliksemsnel neer,

ineens languit, zijn beenen gespreid en in de hand het wapen. Een kleine kogelwonde in het voorhoofd, terzij. Een druppel bloed een robijn gelijk, verschroeide huid... Ik plofte op hem, rukte hem weg, trachtte hem op te tillen, struikelde. De dijk stond vertikaal, het scheen mij toe of de stroom mij overspoelde. Zóó vonden zij ons en den brief. Zijn brief. Onze brief. Ze hebben mij laten gaan. Ik voel nog hun nakijken, nóg wankel ik. Eerst beefde de aarde onder mij, toen is zij opengescheurd...

Hij heeft niet den moed gehad mij mede te nemen op zijn laatsten tocht.

Is dit geen verraad? Hij heeft me nu alleen gelaten, hij is vertrokken zonder mij... Ik heb niet gearzeld, ik fluisterde ja, ik keek hem aan; waarom hoopte hij nog voor mij als hij niet meer hoopte voor hem?

Ik dacht aanvankelijk, ik had mijn oogen niet meer mogen ópslaan, hij zal in mijn blik ontzetting hebben gelezen, vrees...

Maar het wàs geen ontzetting. Ik stond bereid om den dood in te gaan, met zijn gelaat vóór mij, in mij, alleen met zijn gelaat en zijn hart in het mijne, zooals wij enkele seconden daarvoor geheel

en volkomen in elkander waren opgegaan. Na de eenheid van het leven, was ik bereid op de eenheid in den dood.

Gij zult niet begrijpen! Het ware niet noodig geweest, zult gij zeggen, dat hij mij tot op *dien* drempel bracht. Hij had mij die vlam kunnen besparen en dien fruitenden kogel razend langs mij, men had mij in waanzin kunnen aantreffen: dood, die plots leven wordt. Hij heeft mij de illusie willen medegeven, dat hij mij heeft gemist. Waarom? Hij heeft dit hooge spel gespeeld, omdat hij niet als een lafaard in mijn herinnering zou blijven voortleven!... Waarom heeft hij echter niet vermoed dat ik het zou hebben geweten? Dat hij tóch laf kon zijn, dat hij gelogen heeft... Wellicht, denk ik nu, is hij nooit van zin geweest mij mede te nemen op dien tocht naar het land zonder terugkeer. Wellicht heeft hij altijd wel gehuicheld; nochtans, ik was vastbesloten en nooit zou die openbaring van leven zoo grandioos, zoo volkomen voor mij zijn geweest, indien niet de Dood naast ons stond.

Zijn drama, zijn neergang waren de mijne.

Er was geen verschil.

Wij hadden eenzelfde walg van dit bestaan, wij haatten het leven met eenzelfde intensiteit; wij wisten, met dezelfde hardnekkige kracht van het wéten, dat wij verloren waren; onze vertwijfeling was dezelfde, ook onze roekeloosheid om dit bestaan te ontspringen. Wij beseften met dezelfde volkomenheid, dat dit leven van allen zin ontbloot was. Wij waren er van overtuigd, dat hij sterven zou in een oorlog, die ieder oogenblik op ons ging toespringen, - en ik wilde, met het klaarste besef van mijn bewustzijn, met hèm zijn in een door ons verkozen dood, veel liever dan dat hij sterven zou in een ellendige loopgraaf. Wij wilden, uit protest tegen deze maatschappij, die ons opjaagt en ons het heerlijkste ontrooft wat een mensch ooit hebben kan: een jeugd - ónze jeugd vrijwillig offeren. Niet als de anderen het goed zouden vinden, wilden wij sterven, wij zouden ons uur kiezen, het eenige dat wij nog kiezen konden.

Moeder, het is Lucien.

Gij hebt hem slechts ééns gezien en toegeknikt, ofschoon gij hem niet kendet. Ook gij kwaamt onder den indruk van zijn zuivere bekoorlijkheid,

van de schoonheid van zijn ziel, zijn gelaat een wonderen glans verleenend.

Hij is altijd mijn beminde geweest. Hij beschermde me tegen de rabauwen van de straat, later zochten wij de eenzaamheid van de bosschen en van de landouwen. Hem vertrouwde ik alles toe. Hoe uw leven en dit van vader ongewild en onbewust uit elkander groeiden, - waarom, waardoor wist *hij* mij te zeggen. Als ge zestien zijt, moeder, draagt ge de wereld op uw hand!... Hij sprak weinig; bij hem werd ik van een wonderlijke rust, in zijn tegenwoordigheid voelde ik mij altijd beter dan ik mij wist te zijn. 's Avonds sprak ik in gedachten tot hem. 's Ochtends ontwaakte hij naast mij. Hij was ouder dan ik - wàs - zijn ouders stierven jong, een oudere broer trok zich hem aan... Wij hebben nooit gezegd, dat wij elkander lief hadden, wij wisten het wel. Soms werd ik zoozeer van hem vervuld, dat ik als beroerd bij u aan tafel zat, en gij merktet het niet! Er is in zijn stem iets, dat mij als dronken maakt, ik weet niet wat het is. En zijn handen, lelies zijn het en zijn oogen: sterren en zijn mond een gedicht. Hij wekt den indruk heel sterk te zijn, ik dacht het altijd, maar hij is zóó zwak! Als

wij wandelden, verloren in de menigte, werd hij soms zóó ijl, dat hij dreigde in te storten. Zijn dienst bij het leger is een onnoemelijke calvarie geweest. En toen hij dan opnieuw opgevorderd werd, hij en de anderen, al die jonge mensen, deze *jeugd*, opgevorderd om door een oorlog te worden verzwolgen... Ik vind geen woorden nu... Ik bracht hem weg, ik kwam met hem naar déze stad. Ik kon hem niet alleen laten, ik kon hem niet afstaan. Het lijkt mij zóó vanzelfsprekend, dat ik mede kwam tot hier. Zwijgend stapte ik naast hem óp, naar het station. Onder het gaan raakte hij mij niet aan. Toen hij de hand tot afscheid reikte, trilde zijn onderlip. Ik werd van zulk mededoogen en van zulke liefde bewogen, dat ik met hem in den trein ging. Hij sidderde. Fluisterend zei hij iets. Hij keek mij van ter zijde aan; de oogen van een stervend hert in hun breken en aanschouwen van het laatste licht kunnen niet treuriger zijn. Ik dacht - en denk - dat hij, zich ondanks, zei: laat mij niet alleen... Over alle wegen ontwaarden wij soldaten, over alle wegen snelratelende camions, troepentransport, geweren, kanonnen, tanks, mitrailleuses, de hemelbaan verduisterd door de

vliegmachines, het aangezicht van de aarde gesluierd, in alle harten een angst, een onnoemelijk leed, een wrok en háát; en een gebed om erbarmen. Gij en vader verhaaldet ons over Veertien-Achttien. De mensch zal niet meer zóó dwaas zijn, hooptet gij, tegen beter weten in. De mensch is altijd veel dwazer dan wij veronderstellen, dat hij is.

De stad was één soldatenvlek.

Lucien meldde zich aan. In soldatenpak kwam hij terug bij mij. Ik greep zijn handen en weende. Ik was een moeder en een bruid voor hem. Hij sidderde en dit beven heeft hem niet meer verlaten. Wij wandelden naar den dijk; verloren staarden wij naar het water. De dijk leek aaneengeklompte menschenellende. Geen zeil schoof over het watervlak, geen boot vergeed, de mensch had de natuur reeds den rug toegekeerd of was het andersom? Stom en grootsch, in hun massieve geslotenheid, stonden de boomen aan den overkant. Er klonk geen gezucht, er zoefde geen geluid, geen kreet! Wáár waren de dieren van de lucht, de dieren van land en water? Zulke stilte drukte en woog zwaarder dan het lawaai van de stad. Van God en mensch verlaten, vloeide het water, in zijn

eeuwenoude stomheid; boomen en beemden behoorden niet tot de wereld, waartoe wij niet meer wilden behooren, en die ons omklemde.

Lucien snikte plots:

- Sterven moeten, sterven moeten.

Ik weet, dat hij het herhaalde.

Ik had hem nooit zóó diep bemind als toen hij het zei. Ik kon mij niet weerhouden hem plots te zoenen, wild, toemeloos, ongebonden, ik bracht zijn hart op mijne borst, opdat hij het trillen van zijn ziel in dezen stond van eeuwigheid zou voelen.

Wij keerden terug naar de stad, ik bleef aan de kazerne wachten, verloren in den drom, verloren in die wauwelende, taterende kletsmenigte. Klaroenen schalden. Zij, die radioberichten hadden opgevangen, keerden terug om paniek te zaaien in ons hart; aan de kazernepoort legerden wij en konden niet wijken. Dat men ons dan ook maar kwam verdelgen! Ik kon niet weenen, ik liep de stad in, voorbij op straat bivakkeerende soldaten, voorbij kroegen vol gescher en geschreeuw, voorbij weenende vrouwen en angstige kinderen. Plots beving mij een groote vrees, dat het nog voor van nacht zou zijn en dat ik hem dan nooit meer zou ont-

moeten; nu was hij *nóg* soldaat, als de anderen, zoekend naar huisvesting en onderdak voor den nacht, slapend op de koer van de kazernen, op de straat, in scholen, maar *dán* zou hij verzwonden zijn in de enormiteit van het leger en als *dàt* zou aantreden, waar moesten *wij* ons dan bergen?....

Moeder, nu richt ik mij tot de vrouw in u: ook *gij* hebt bemind, vurig en met een hevigheid, die uw hart later nooit meer heeft gekend, ook *gij* hebt dit bittere verlangende en *hópende* wachten gekend naar den stap van den beminde, naar zijn klank, naar zijn gebaar, naar zijn lokken, naar de glinstering van zijn tanden... Meen niet dat ik te jong ben om dit diepbrandende gevoel in mijn borst te hebben gekend; als men jong is leeft men dan niet intenser? Ook ik ben 's nachts teruggekeerd naar dien muur, naar dien gevel waarachter zich mijn beminde ophield, ook ik wist op dat oogenblik, dat ik niet meer leven kon zonder dien anderen ademtocht, zonder dien anderen blik, zonder dat andere gebaar, zonder die andere begroeting, zonder dat andere hart... Dat andere hart, waarin *wij* het onze hebben verloren.

En dien nacht, terwijl de hemel bestraald en

weerkatst werd door de harde lichten van de schijnwerpers, de motoren trilden gereed voor den uittocht, de geweren reeds in den aanslag stonden, toen de wereld vertwijfeld en ademloos luisterde naar één enkel woord; dien nacht, aan dien somberen muur, tusschen deze moeders, deze vaders, deze kinderen wist ik brandend het besef, dat mijn leven geen andere reden van bestaan meer had dan dat andere hart, dan die andere ziel!

Den volgenden dag zijn wij weerom naar den stroom getogen. Hij vloeide in het getij van de eeuwigheid, verloren, verlaten langs dijken en beemden.

Toen greep Lucien mij plots vast, en voor het eerst voelde ik zijn sidderend lichaam tegen het mijne, voor het eerst boog zijn wezen spiegelend in het mijne, voor het eerst voelde ik tastbaar zijn hart.

- Sterven moeten... zei hij weer.

Ik kon dat niet hooren.

- Ga heen, ga heen, ga heen, hernam hij vlug en zacht, ik heb niet het recht u bij mij te houden. Dit soldatenpak moet u toch zeggen, dat ik reeds

tot het andere kamp behoor; ik keer niet terug! Heel deze jeugd, die nog niet geleefd heeft, die nog geen seconde volkomen en diep gelukkig is kunnen zijn, wordt afgeslacht, deze jeugd voor wie het leven nog altijd beginnen moet...

Hij schreide wild; een dier in een strop gaat zóó erbarmelijk te keer; heel het jammeren van een mensheid klinkt in zoo'n kreet.

- Ik ga niet, zei ik, ik blijf bij u.

- Ga, ga, ga, zei hij snel.

Plots beseften wij dat wij aan de uiterste grens van ons bestaan waren beland.

Wat wij toen nog bespraken, fluisterden, zuchtten, - het brandt alles in mijn hart. Toen wij het dan gloeiend wisten, werden wij opgetild in een ijle, wonderbaar. Hij keek mij lang en doordringend aan, hij begon afscheid te nemen. Hij schreef een briefje - waarom, vroeg ik mij af, zonder er verder over na te denken, dan dat het een afscheid was uit dit leven, maar nu vermoed ik: hij liet mij tijd winnen, dat ik mij nog beraden zou. Wij lagen tegen de zachte, teedere glooiing van den dijk. Ik omhelsde hem, ik dacht van teederheid te zullen sterven, zóó bonsde mijn hart, nu ik hem in mijn

arm voelde; ik trok hem op mijn borst, ik greep zijn handen, ik wilde ze als een guirlande van bloemen rond mijn borst, die hij gister even en bevend had aangeraakt. Als een blad op den wind lag ik. ‘Heb mij lief, heb mij toch lief’, smeekte ik, ‘alvorens te sterven, openbaar mij het leven, geef mij die opperste verrukking en jubelend snel ik met u, met u in den dood...’

God, lieve God, nu weet ik het plots met een koele helderheid: dát is het geweest. Uit dit fluisteren van mij heeft hij geweten, dat ik nog al te zeer het leven aankleefde, opdat ik hem vergezellen kon in den Dood. Zóó gulzig heb ik dit eene oogenblik genoten, dat hij tot de overtuiging kwam: deze Vrouw, Vrouw, Vrouw! omhelst niet den dood maar het léven... Als hij mij dit toen zou hebben gezegd, ware ik zóó het water ingelopen, in mij zelf verblind en onwetend. Daarom heeft hij mij gemist, daarom schoot hij rakelings nàast mij. Hij vond mij niet bereid voor den dood, hij had op dit uiterste moment van mijn bestaan ontdekt dat Vrouw Leven heet!...

En nu is het bittere, en het wanhopige en het

groteske dat, toen hij stierf uit walg te worden aan stukken gereten door een mitrailleur of anderszins, op dit moment, of het nu een paar uren ervoor of er na was, die man uit Engeland naar Engeland is teruggekeerd en de Vrede heet gered te zijn...

Nu, terwijl ik u schrijf, maken soldaten reeds zingend hun ransel schoon, zijn overal de wegen weerom vol soldaten, die huiswaarts zullen keeren, maar hij, maar hij, Lucien, o, Lucien...

En ik...

Ik denk nu, eerst nu, met ontzetting, hoe gij hebt loopen zoeken achter dit arm kind van u, dat in een andere stad het Leven en meteen den Dood - beide - vond en nu wil terugkeeren tot u.

Laat mij terugkeeren, laat mij binnen.

En leer mij nu hoe ik verder leven moet.

Brussel, October 1938

Marie Flénu-Aspin, aan haar dochter Jeanne

Lieve Jeanne,

Laat mij ook een vers overschrijven: ‘Lange nachten zijn zelden den ghenen lief, die druck int herte hebben oft swaermoedigheid’. Ik ken het van in mijn prilste jeugd; toen wij het in de klas lazen greep het mij zóó aan, dat ik het 's avonds bij het slapen gaan, als weenend opzei. Het komt voor in Mariken van Nieumeghen, heel aan het slot; Mariken, als Margaretha in den kerker, kan den slaap niet vatten; er staat ook háár een mirakel te wachten, een *bevrijding!* En laat ik het zeggen: zoo vaak in den nacht wachtte ook ik op iets, dat mij de bevrijding kon zijn...

Wij lagen slapeloos te bed, uw vader en ik; zijde aan zijde lagen wij, in de verschrikkelijke en ontzettende stilte van den diepen nacht. Het sloeg drie uur; plots welde in mij het vers op, dat ik hierboven neerschreef, het vers dat ik nooit heb kunnen vergeten, dat ik heel mijn leven mede heb gedragen, bewust en onbewust, het af en toe sta-

melend en zuchtend in slapeloze nachten, als de ontluistering aan het dagelijksche leven niet kwam; tot het nu weer, in dit grootsche moment van mijn leven, als gloeiend in mijn hert verrees en mij de kracht schonk óp te staan en u te schrijven, in die verre stad, ver van onze woon, mijn kind...

Ik herhaal: mijn kind. Hoe oud gij ook worden moget, altijd zult gij mijn kind zijn en blijven.

Mijn genegenheid, mijn liefde voor u zijn natuurlijke aandoeningen; het is de natuur geweest, die gewild heeft, dat ik u mijn kind mag noemen. Ik heb u het leven geschonken, met inzet van het mijne. Iederen dag van uw bestaan heb ik u beschermd tegen de kwade machten van natuur en leven; iederen dag ben ik nóg bereid te sterven opdat het u goed zou zijn in het bestáán. Niet, omdat ik meen dat dit mijn plicht is; het is een wet van de natuur waaraan ik, willens of niet, heb te gehoorzamen. Ik weet dat er moeders zijn, die hun kinderen verfoeien, of er jaloersch op zijn, haten zelfs; dieren verslinden hun broed; ik ken vogels, die hun zwak nakroost uit het nest werpen! De natuur had mij kunnen voorbeschikken om u te misprijzen, of in onverschilligheid naast u te leven;

uw vlucht had mij een bevrijding kunnen zijn. Zij is het niet! Diep beseffend, dat ik u niet meer beschermen kan tegen de kwade machten van natuur en leven, bemin ik u, omdat gij mijn kind zijt, geboren in een tijd, toen ik nog een zeker geloof bezat in het bestaan; daarom bemin ik u méér dan uw broer. Geloof niet dat moeders nooit kiezen kúnnen tusschen hun kinderen. Laten ze voor het welzijn van àl hun kinderen den dood insnellen, voor dit ééne zullen zij liever het leven verzaken dan voor het andere.

Maar laat mij voortmaken, opdat gij dit schrijven spoedig zoudt kunnen lezen: sinds gij mij schreeft, moet iedere verstreken minuut u een eeuwigheid toeschijnen...

Overigens, uit den inhoud van uw brief, lees ik met iederen regel, dat gij mijn kind zijt, dapperder en levensmoediger dan uw moeder; laat mij eenmaal mijn leven biechten.

Het is op dit oogenblik, of heel de wereld is stilgevallen, de stilte ruischt gonzend om mij heen. Maar gij ginder en ik hier, wij leven en over alle afstanden en afgronden héén, zijn onze levens aan elkaar verbonden, onverbreekbaar, wij, twee vrou-

wen. Uw vader, mijn man (twee verschillende dingen) mist mij niet op dit oogenblik; hij zou mij slechts missen als hij het eten niet bijtijds opgediend vond of zijn bed niet gemaakt, het ónze.

Gij hebt dat nooit geweten, en uw broer weet het nog niet. In uw vader is de man reeds lang overleden; hij is tot innerlijke rust gekomen, die onverschilligheid heet, zijn mentaliteit, zijn reacties zijn zoo vaak deze van een gepensioneerde. Hem drijft geen intellectueele nieuwsgierigheid meer, laat staan hartstocht. Hij is een oud man, die een bestaan leidt zonder te leven. En dat is het allerergste, dat een mensch kan overkomen.

In uw moeder sluimert nog altijd de vrouw, hongerend naar het leven, naar iets dat ik van in mijn jonge meisjesjaren noem: het àndere land. Ach, ‘van het leven dat wij droomden is dit leven de weerglans niet’, - ook dit is een vers, Jeanne, ge weet het, ik las het in een van uw cahiers. Mij was het een openbaring; van ontroering streelde ik u daarbij de lokken en gij zei onbewust: ‘Mapske’, het woord uit uw kinderjaren. Jeanne, nooit wordt ons leven de weerglans van het leven, dat wij droomden, ik ben er mij nu diep van bewust. Het

is eerst véél later, dat wij beseffen, dat onze jeugd het waarachtigste (en waardevolste) is, dat wij hebben gekend en wij moesten het niet eens door strijd verwerven! Wij bezitten dit heerlijkste vaderland, dit eiland van puur geluk, en wij beseffen het niet eens! De hóóp is het, het geluk van de hoop; later komen de twijfel, de ontgoochelingen, ook diepere vreugden (gij en uw broer) en tenslotte het ergste van al: de onverschilligheid. Hoeveel begeerenswaardiger is dan de waan, de illusie, de droom, laat mij het nog eens zeggen: de hoop! Nooit meer komen over ons de huiveringvolle sidderingen van onze eerste jaren, nooit meer zulke trillende glanzingen over onze ziel, nooit meer die machtige diepte van onze prilste aandoeningen. De kleine, benepen zuchten van Cherubino zijn eigenlijk ontroender, dan het rijpe mandoline getokkel van Don Giovanni! En het drama, dat gij nu ervaren hebt, o, mijne dochter, mijne zuster, ik weet het glashelder in dezen fluweelen nacht, is voorzeker de opperste openbaring van uw leven. Gij zult geen machtiger emoties meer kennen; later zult gij beseffen, dat Uw leven op die enkele stonden als het ware voltooid werd! Aan *u* is het

om anderen te leeren, hoe zij verder moeten leven. Ja, gij hebt gelijk: het *is* niet van en aan anderen te leeren, de groote meester blijft het Leven; wij kunnen afschrijven van elkaar, de ééne kan het den ander voorzeggen, maar het valt alles wèg tegenover het raadselachtige dat iederen dag, ieder oogenblik in ons spookt en dat geen van ons allen in zijn ware grootschheid doorpeilen kan.

Natuurlijk moogt gij weer keeren, natuurlijk *moet* gij weerkeeren, nergens anders is voorloopig uw plaats dan bij ons, dan bij mij Jeanne! Ik zal u omhelzen en mijn zoen zal niet deze zijn van de moeder, maar van haar, die in u haar meerdere erkent. Waarom? (Dat vader mij nu nog den tijd geve u dit te schrijven). Waarom? Omdat gij meer levensmoed hebt gehad dan zij, die u deze regels schrijft. Met andere woorden: ik heb geen oogenblik vertwijfeld, omdat gij weg waart. Ik begreep het, ik begreep het volkomen. Ik heb Lucien slechts ééns gezien, diep en volkomen, en ik zal u zeggen wat mij zoozeer ontroerde in hem. Toen ik hem zàg, hoorde ik als een zachte melodie fluisteren om mij, in mij een lentewind in het lisch aan den zoom van de rivier. Ik kreeg een indruk van een groote

zuiverheid, van een schoone kuisheid, van een rein leven. Zulke zachtheid, zulke teederheid straalden mij tegen uit zijn wezen - en ik zag hoe schoon zijn lenig en harmonisch lichaam over de leelijke straat trad als een jonge God - dat ik mij van ontroering op de lippen beet. Het leek mij een geheel nieuw mensch te zijn, nieuw en meteen volkomen! De jeugd in haar schoonste openbaring. Een mensch, die het léven was en dit leven in zijn zuiversten vorm. Muziek. En: de jeugd! Een jeugd zonder 'tares' van het oude menschelijke geslacht; het leek mij, of een stuk van mijn jeugd in hem was opgestaan, mijn eigen droomen en verlangen in hem gestalte hadden genomen en dat deze jeugd in u zou overgaan; van vreugde rilde ik er van, zooals een berkenboom plots begint te trillen, een popel te wuiven en een wolkje aan een lucht als een onmetelijk veld van vergeet-mij-nietjes eensklaps aan het zeilen gaat. Ik dorst hem geen tweeden keer aankijken; ik vreesde, dat deze schoone jonge mensch niet voor dit leven bestand was, dat de grauwe grijpgierigheid van het menschenras op hem zou neerstuiken: de schoonste boom wordt het eerst omgehakt. Onze wereld, onze maatschap-

pij zijn nog niet aan zulke zuiverheid toe! Laat het de hoop wezen voor morgen, Jeanne, en met de hoop bedoel ik de aantredende jeugd, en vooral haar eenzame voorloopers... Waarom is mijn dochter te vroeg gekomen voor dit hooge en fijne geluk? Als gij nu hier waart, zouden wij zwijgend naast elkaar zitten, of wij zouden de laan van het Park op en neer wandelen.

Jeanne, ik ben trotsch op u, dat gij het durfde: het geluk te volgen, uw bestemming nà te gaan, dat gij u zelf trouw bleef. Neen, gij zult hier niet de verloren dochter zijn; val mij niet om den voet, vraag mij of vader geen vergiffenis Kom en blijf.

Vader is zéér ongerust geweest en boos en angstig ook al, ge zult wel beseffen waarom, hij heeft er de politie willen bijhalen en wat al meer; hij heeft mijn raad willen opvolgen. 'Ik stel u verantwoordelijk', zei hij. Mocht Lucien blijven voortleven in een kind, het zal ook het mijne zijn en zal het ook wel van vader worden. Sinds vader uw brief heeft gelezen - ik spaar u zijn uitroepen - is hij min of meer in zijn gewone atmosfeer teruggekeerd. Hij wilde u onmiddellijk komen halen, ik weerhield hem. Ge zijt aan dezen terug-

keer nog niet toe. Hij verwacht u, dat is alles. O, al die dagen heeft hij met gefronste wenkbrauwen rondgelopen, déze dagen als er op het hart van de wereld een looden bol van leed en angst lag en wij in ééns teruggeduwd werden in den oorlog van onze jeugd! Ze komen niet tot een oorlog, zei hij, Chamberlain heeft den wereldvrede gered. Ik wil hem gelooven, ik wil allen gelooven die het zeggen, maar er hangt mij een bittere smaak in den mond en een groote vreeze heeft zijn vleugels over mijn dom vrouwenhart geslagen. Voor hoelang, vraag ik?... Gij weet: uw vader is een positief man. Een man van exacte wetenschappen, geloof ik. In ieder geval een verstandig man. Maar ik zeg u: soms daardoor onverstandig voor zaken, die essentieel het leven raken, echter dieper dan het oppervlak liggen en waarvoor zoiets als een tweede gezicht noodig is, om ze te ontwaren, wat nog wil zeggen te doorgronden! Met zijn degelijke, praktische levenswijsheid heeft hij er geen besef van, dat een mensch wel eens buiten zich zelf kan treden, zooals hij er nog altijd geen besef van heeft, dat ik nu al jaren eenzaam in een verloren hoekske van mijn hart leef. Hij begrijpt niet, dat iemand plots de

kracht kan vinden om datgene te doen wat heel de wereld dwaas vindt. Och, om het met eenige overdreven scherpte te zeggen: reeds bij Beaumarchais kunt ge lezen over het verwonderlijke hoe dom sommige verstandige menschen kunnen zijn! En uw vader is verstandig, ontegensprekelijk. Meestal voel ik mij naast hem een dwaas, onwetend kind. Ik heb geen praktisch verstand. Maar ik voel, ik besef, ik weet meer dan hij. Uw vader is een knap ingenieur. Wij zijn en blijven trotsch op hem, niet waar, en dat hij uitverkoren werd om naar Amerika hoogbouw te gaan bestudeeren, en vroeger in Afrika geweest is, het heeft ons met groote blijdschap vervuld. Toen hij onlangs vertrok kwam er iets over mij van den trots, den hoogmoed van mijn jeugd...

Hij is in mijn leven gekomen door het bouwen van een brug. Ik leefde toen eenzaam, eenzaam in mijn vadershuis. Ik was de kostschool ontvlucht; in 1917 stierf moeder en vader verkommerde, nu hij zijn fabriek tot puin vervallen zag. Een poosje nam ik mijn intrek bij een vriendin, die mij aanhing met dezelfde dweepzucht waarmede zij nu de religie belijdt. Vader had mij aangeprezen: ga

een tijdeke bij haar logeeren. Daar zijn broers en zusters, daar vindt ge wat ge bij dien ouden brombeer van uw vader niet hebt: een háárd. Maar eensklaps kreeg ik er genoeg van. Niemand begreep mijn haastig afscheid en vader nog het minst. Hij vroeg mij waarom ik mij naast hem kwam begraven? Hij dacht mijn eenzaamheid verdriet, - vreugde was ze: ijlte, wonderbaar, een zweven in een atmosfeer, in een klimaat van louter klaarte en licht. Mozart, Jeanne, Mozart, een ruischen en gonzen, een *volledige* vreugde, want doortogen van melancholie, verlangen naar de eeuwigheid der dingen! Ik kan u niet met eenige volkomenheid schrijven over den stillen zang, van mijn jeugd, zelfs al heeft zij als rooden achtergrond: den oorlog 1914-1918, die, naar ik huiverend vrees, slechts een voorspelletje in verschrikking is in vergelijking met wat een oorlog zal zijn, als hij *nu* zal uitbreken. Maar goed, ik denk aan uw vader en zwijg daarover. Niemand begreep mijn jeugd, ik zelf trouwens ook niet, en dat is nog het heerlijkste van al, het niet beseffen! Geen droom haalt het bij de schoonheid van een jeugd. Ik voelde mij zóó klaar, zóó dartel als de rivier in ons dorp.

Ik heb altijd het water bemind; het is een eeuwig element, snel, wispelturig, (als gij wilt) maar bestendig. De perfectie. Iederen dag anders, iederen dag hetzelfde. Een klaarte, die mij verkwikt, een geur, die mij den geur van de natuur zelf lijkt te zijn, een reiniging, die mij, iedere maal, het gevoel geeft als herboren te zijn, een rhythmus, dat het rhythmus is van groote dingen: een allegro, (eveneens een scherzando)... Dit vlieten en stroelen en klateren: muziek voor mijn ziel! De Onbekende van de Seine heeft het begrepen. Aanschouw haar gelaat: die blijde berusting, dit innig-gelukkige van de volkomenste overgave. Geen element bekoort me méér dan het water; aan geen minnaar zou ik mij zoo allervolledigst kunnen schenken als aan het water, een overgave zou het zijn zonder eenige teruggehoudenheid, zonder eenige schaamte.... Dat gij ook zoozeer van het water houdt, mijn kind, dat het water op het subliemste moment van uw leven, u zóó nabij was, dat gij het leven van den rijpen mensch hebt ondergaan nabij het water, o, kind van mij!

De rivier kronkelde vèr van de fabriek van mijn vader. Om aan haar oever te belanden moest ik

een slingerpad nemen door het bosch: masten en berken op een heuvel, die plots verbrokkelde in het zachte goud van den zavel en de sneeuw van het zand. Donker altijddurend het loof van de masten en dennen en daartusschen flitsend het blanke van de berken: slanke, ongekleede vrouwen, jonge maagden, rillend van schroom, frisch, glanzend vóór het leven. En plots glinsterde dan de rivier, een waterbaan van zoet blauw, op het middaguur vonkelend van de schubben van de meerminnen. Soms een zeil: wit, roestig-bruin; de zang van den schipper, een roep van het menschenhart; de kreten van vogels, soms angstwekkend, jagend achter een prooi; een te stillen honger. Aan de overzijde van de rivier blonk dan het andere land. Aan dien ànderen oever trilden en sidderden populieren, daarachter klom dan het land, het donker roode land omhoog, heel hoog, naar den hemel. Dit andere land kon ik niet betreden: er lag geen brug geklonken tusschen de twee oevers. Eens zwom ik de rivier over; toen ik landde gierde een man om mijn naaktheid. Wàs het wel een man, wiens geluid schaterend over het water gleed, proestte geen dier, geen gaai, het uit om een zoo

nieuwsgierige, dat zij er haar eerbaarheid om vergat? Ik ben niet meer durven terugkeeren. Ik weet nu, Jeanne, dat dit niet met *u* het geval zou zijn geweest. Gij zoudt, ondanks álles, ondanks álle naaktheden, gegaan zijn! Bijna iederen dag, keerde ik terug naar de plek, waar ik te water was gegaan, ik kwam er liggen staren naar den anderen kant, naar de wuivende popels, naar dit klimmend oud-rood, waarover soms wolken trokken als jonge paarden in haastigen ren. Bij ons in het dorp wisten ze met veel over de menschen van het andere land. Bestonden zij wel? Zulks leek mij toen bijzonder benijdenswaardig: geen geschiedenis te hebben, onstoffelijk te wezen als het water. Daar zat ik dan, daar lag ik dan, geheel gestrekt, aan den oever, als aan het land geklonken, nabij het ruischen van het water, het zoeven van het woud, gestreeld door de sidderingen van den wind, Mozart neuriënd, terwijl de vogels om mij heen en boven mij schalden dat het een lieve lust was. 's Avonds zei vader soms 'mijn kind'. Hij streelde mij de lokken, maar waarom zei hij nooit dat ik zoo lekker rook naar het water, naar het woud; waarom hoorde hij de vogels niet klinken in mijn borst? Waarom lei hij

zijn oor niet te luisteren aan mijn hart? Hij had kunnen hooren, kunnen voelen hoe gelukkig ik was. En toen ik dien avond plots moest weenen - de nachtegaal zong zijn lied de maan tegen, die in de boomen hing als een rijpe meloen - was het geenszins om verdrietige eenzaamheid, was het evenmin uit spijt, omdat het leven mij scheen voorbij te vlieten - ik hoorde het toe met al mijn zinnen - maar omdat ik zoo volkomen gelukkig was en bevangen werd door een vrees dat dit geluk niet duren zou.

Nog in 1918, kwamen ze met die brug. Een van de eerste dingen die onze teruggekeerde ministers vonden, was de volstreekte noodzakelijkheid van zulke brug. De jonge ingenieur, die de werken zou leiden, nam zijn intrek bij ons... Ge begrijpt het al. Ge begrijpt al dat Herman voor mij de man werd, die den weg effende naar het andere land, dat ik tot dan toe niet genaken mocht. Hij vertelde van zijn werk en van zijn voornemens, hij deed het zakelijk, zonder eenige lyrische vervoering, laat staan: vlucht. Nochtans: iemand, die bruggen bouwt naar het andere land en in cijfers en getallen denkt, kan zoowel een kunstenaar zijn

als hij, die slechts in de verbeelding bruggen en bogen naar eenig ander (droom) land slaat! Ik wist het toen nog niet, *gij* zoudt het toen wel geweten hebben, Jeanne. Wat ik toen wist, was dit: hier zat iemand voor mij, die precies alles van het andere land wist en daarover positief kon verhalen. Hij was jong, zeker van zich zelf. Zijn stem had de rust en ook het welbehagen en het sonore van mensen, die sterk staan. (Omdat zij als paarden zijn met kleppen voor de oogen, zij bestrijken slechts een stukje horizon, een beperkt stukje). Er kwam een tijd, dat ik naar hem begon te verlangen. Mijn dromen wilden iets vasters omljnd hebben, dan het vage waarin zij zich bewogen. Maar vooral verlangde ik naar zijn stem, naar dit gonzen, waarmede zulke zékerheden werden vertolkt. Op een avond ging ik hem aan het station afhalen. Een week was hij weggeweest, een week had ik hem gemist. Een week had ik alleen door het bosch gewandeld en mij aan de rivier opgehouden. Ik vond er niet meer de stemming van vroeger. Ik verlangde naar Herman's terugkeer. Ik haalde hem dus af. Het was begin Mei. Het mirakel van de Lente geschiedde weerom en in duizenderlei kleurschakee-

ringen brak de natuur open. De lucht trilde bij de kreten van dronken vogels. Mijn vriendin had mij pas geschreven: zij miste mij zeer, vooral in dit getijde van het jaar; zij miste mij hartstochtelijk! En in deze Lente, nu het bosch een urne leek van de geurendste en de fijnste balsems, steeg haar hart tot mij óp; als ik niet kwam zou ze mij komen ontrukken aan dien ingenieur. Diana - later zal ik wellicht meer over haar vertellen, nu doet het niets ter zake dan alleen dit: haar woorden waren de mijne. Ook in deze lente steeg mijn hart óp, het hart van een tot het leven gerijpte vrouw. Zwijgend wandelden Herman en ik naar huis. De lucht trilde roze en groen: het roze van perziken en appelaars, het groen van het nieuwste gras.

Herman zei weinig. Ik vond zulks op dit oogenblik heerlijk, ik, verhangen aan den klank van zijn stem! In het woud slierde aarzelend het fluweel van den aantredenden avond. Ik hoorde de boomen, de bosschages, de heesters, de gewassen, de grassen ritselend groeien, er zoefde een niet te noemen gerucht; de volheid van een adem. Ik voelde mij licht en zwaar te gelijk, ik voelde mij een élf, zwevend tusschen de stammen. Ik droeg een

heel wit kleedje, met zorg gekozen; ik wilde wit zijn tusschen het avondgroen, een manestraal in het donkere loof. Ineens wist ik bepaaldelijk wie ik was: Suzanne, de Suzanne van Mozart, die met een enkele klankenarabesk den maandoorzilverden, maandoorhuiverden, wonderlijk zingenden nacht overspant en daarbij het wezen van haar geliefde omvat. Toef niet langer, geliefde, laat mij u met rozen kransen... Gij kent dit andante, Jeanne, ik zing het vaak genoeg en niemand, ook vader niet - weet waaraan het mij voor alle eeuwigheden bindt. Dit andante: een aanroep eerst en dan een klimmen, een dalen als van de aarde zèlf onder déze klaarte in zulken nacht, het zwellen van Suzanne's trouwe ziel, het jagen van haar hart, het trachten naar het geliefde wezen, het teeder verzigen van een zuivere liefde, verruischend in de diepe siddering van den nacht. Wellicht heeft Suzanne nooit zoo grondig het besef gehad haar geliefde, haar bruidegom zóó oneindig lief te hebben als op dézen stond, zoodat Mozart eerst op het allerlaatste háár - deze schalksche, deze speelsche, deze dartele, deze verstandelijke, wat ik heelemaal niet was en ben - zúlke muziek voor zulke diepe liefde in zulken

nacht laat zingen. Welnu, op dien stond ruischte deze muziek in mij. Ook ik stond op het punt het leven te omhelzen, eindelijk de andere wereld in te gaan.

Toen wij uit het woud kwamen lag het dal overgoten van het maanlicht. Het leek wel sneeuw te zijn, glinsterend op de daken; daarbij trilde de hemel van het zijgste blauw, dat zich denken laat. Toen dacht ik: 'laat deze man, die op zulk plechtig oogenblik zwijgen kan, de vader wezen van mijne kinderen'. Ik voelde dat meer dan ik het dacht. Ik heb altijd meer gevoeld dan gedacht, ik heb dat vaak genoeg betreurd, nu vrees ik te weinig mijn gevoel te hebben ingevolgd... Wij zwegen. Wij zwegen heel den langen weg. Wat klonk de stem van vader oud! Een oud, ontkracht man heette Herman welkom en wenschte hem goeden avond. Er ging iets wonderlijks in mij om. Had ik Herman waarlijk lief? Ik had geen flinker man in het leven ontmoet, - maar ja, zottin, wie en wat had ik in het leven ontmoet, dat mij gerechtigde te zeggen: déze is de flinkste van allen? Ik betrouwde op hem. Als ik wegdreef zou hij mij stevig grijpen. En vooral: hij wist den weg naar het ándere land. Het

land aan de overzij, het land dat ik niet kende ... Toen vader en Herman sliepen, gleed ik het raam uit en wandelde naar de rivier. De peilers en de bogen schenen mij het geraamte toe van een voorwereldlijk dier. In een keet klonk wat harmonicagedrensel. Maar verder op, was het heel eenzaam, heel stil; de rivier, de hemel, het land: zilver, dat alles. Ik voelde mij daarin vervloeien, opgelost, niet meer bestaande. Ik stapte verder, opgaand in dit plechtig zwijgen. Altijd maar verder wilde ik, dan maar heel alleen in dit andere land. Ik voelde mij zoo blij, zoo gelukkig. De aarde droeg mij, het water klaterde mij tegen, de vogels zouden mij morgen toezingen. Wat was ik licht en toch dartel en toch speelsch ... Plots werd ik ellendig moe. Ik kreeg een vurig verlangen om mijn hoofd te leggen op iemands schouder. Dat nu iemand de handen liet waren door mijn lokken ... Toen ik een stap hoorde, wist ik dat het Herman moest zijn. Het is maar eerst later, dat ik mij ben gaan herinneren dat hij 'allo' riep, een afschuwelijk woord, dat mij zakelijke telefoontjes oproept. Ik hoorde het toen niet, ik was blij, dat hij voor mij stond ... Sterk stond hij in het maanlicht, uit gra-

niet gehouwen, een bode van dit andere land, de koning van dit andere land. Zijn gebit glinsterde mij in een lach tegen, dit gebit dat ik nu niet meer in een appel kan zien bijten, als vanzelfsprekend deze gave van de natuur tot zich nemend 'Wandel met mij maar terug', zei hij, 'en blijf met mij wandelen, voor altijd'. Ik rees overeind, hij greep mij om de lenden, en ik weet bepaald dat ik bij mij zelf zei: 'ééns wandel ik toch alleen de wereld uit' ... Hij leidde mij terug, vroeg mij den volgenden dag correct ten huwelijk aan vader, die heel blij was, en hem zoo goed als dadelijk zijn fabriek overmaakte ... De bruiloftstoet reed over de brug, het andere land in ... En dien avond, dien eersten, welke reeds in mij het vers van Marike óp. 'Lange nachten zijn zelden denghene lief die druck int herte hebben of swaermoedigheid'. Hij dacht, dat ik weende van geluk en sloot mij in de armen ... Den volgenden morgen, bij het ontwaken zong alles in mij van blijdschap: de reis naar het andere land begon ... Jeanne, niet ik, *gij* zijt de wereld uitgewandeld. En *gij* zijt teruggekomen. Keer nu weder tot mij, tot uw oude vriendin, uw moeder, vooral nu we van elkaar het begin van

ons leven kennen, ik zeg het begin, want ik geloof niet dat gij aan het einde zijt. Dat ben ik,

Moeder.

P.S. Destijds citeerde Diana in een van haar brieven Sapho: 'Wij zijn niet op de wereld om na te denken over eeuwige waarheden, doch om in ons hart en in ons vleesch de wet van het leven te ondergaan'.

Antwerpen, 2 October 1938, 's avonds
Jeanne Flénu aan haar moeder te Brussel

Moeder,

Laat mij nog een paar dagen hier blijven; niet slechts heeft uw brief mij het terugkeeren bemoeilijkt, maar ik wil afscheid nemen van deze stad, om er dan nooit meer terug te keeren. Ik zou nog graag een paar keer onze wandeling hermaken en misschien daarheen gaan, naar den dijk, en het water; misschien, want ik draag het alles zoo levendig in mij, dat het waarlijk niet noodig zal blijken om, zonder hem nog eens te zien, hoe het alles was. En die wandelingen en dien laatsten tocht, ik maak ze wellicht in mijn verbeelding levendiger en scherper dan dat ik ze in werkelijkheid zou kunnen doen; maar toch, laat mij nog een paar dagen hier. Wellicht kom ik heelemaal mijn kamertje niet uit, maar ik ben in deze stad nog éven met hem samen. Zij het dan voor niet lang meer, want als gij dit briefje zult lezen, dragen ze hem bij ons naar zijn laatste rustplaats, zooals dat heet; zijn laatste rustplaats is in mijn hart. Ik ben hem nog eens gaan

zien. Ik aarzelde of ik het doen zou, ik kon het mij zoo goed voorstellen, maar toen ik aanvankelijk op een weigering stiet vanwege de militaire overheid, die hem voorzeker als een lafaard, zelfs als een verrader beschouwt, zette ik dóór. En ten slotte heeft men mij bij hem gebracht. Ik heb niet geweend. Ik staarde hem vast in het gelaat, niets trilde aan mij. Als hij mij tóen ware komen opvorderen voor den Dood zou ik hem nog zonder eenige aarzeling hebben gevolgd. Ik stond pal voor zijn baar, ik voelde mij zóó beziel, als op dit andere oogenblik. Als hij mij heeft kunnen zien, wáár hij zich ook bevindt zal hij fier zijn geweest over mij. Zij hadden hem de oogen geloken, om het voorhoofd lag een verband: zijn kroon. Zijn woeste, zwarte haren hadden zij niet gekamd, zóó waren zij dien namiddag, nadat ik ze wild en driftig had gestreeld. En dat had mij al evenzeer opgezweept als het hem deed. Ik weigerde iets anders te zien dan zijn gelaat, geel, verkrompen reeds. De koude van het lokaal greep mij aan, de koude van den dood beving mij, het was of het bloed uit mijn lichaam week. Naast mij klingelde een soldaat met de sleutels. Hij was haastig, ik moest maar gaan,

hier was toch niets meer te helpen. Maar aan de deur wendde ik mij nog om: er waarde een groene schijn over zijn wezen; buiten hoorde ik het gesjilp van een eenzame musch. Dit brak mij. Waarom hadden zij die oogen geloken? Hij hield ze ópen toen de zelf geroepen en dus verwachte Dood aantrad. Welke reden heeft men om zoo iemand de oogen te sluiten, moeder, begrijpt gij het? Toen zag ik zijn mond. Ook deze was geloken, maar de zachte lijn daarvan en vooral de teedere golving verklaarden mij, hoe Lucien dit leven, hoe hij mij had bemind en hoe zijn liefde tot het leven en tot mij, hem in den dood hadden gevoerd. Mijn knieën knikten en als toen de soldaat niet gekucht had, ware ik geknield neergezonken. Ik keerde terug en lei bevend mijn hand op zijn mond. Ik trachtte de vlammen van leven in mij óp te jagen en ze in hem te laten overslaan. Ik hijgde onder de inspanning, maar ik bleef koud, bevroren. Lucien, fluisterde ik, nu ben ik voor altijd alleen. Maar ter zelfdertijd corrigeerde ik mij zelf: néén, gij zijt voor altijd bij mij. Ik boog mij voorover en zonder dat ik het wilde of er mij bewust van was raakten mijne lippen de zijne aan. Zijn koude drong in mij, ik

voel ze nog in mijn hart; wij zijn aan elkander verbonden door de warmte van het leven, en verbonden door de koude van den dood. Ik verwijderde mij snel.

En nu zit ik weer op mijn kamertje. Onder mij studeert een meisje het Menuet uit Don Giovanni, boven is er een geklop en geraas van den grooten schoonmaak, naast mij schelden een man en een vrouw op elkaar, op straat rijden trams en bussen, in de haven gilt een sireen, onder mijn raam fluit een jongen: geruchten van het leven, maar ik kan niet zeggen dat ze een weerklank vinden in mijn hart.

Moeder, ik herlees uw brief.

Nu besef ik maar eerst duidelijk waarom ik van jongsaf heb weggewild van huis, nu begrijp ik de stilte van onze woon, de stilte in u, de stilte in vader, die vreeselijke stilte, die vreeselijke rust en dat wat een zekere vorm is van ongezelligheid: koude! Ik heb het altijd koud gehad in ons huis, moeder, zoowel in de letterlijke als in de figuurlijke beteekenis. Ik heb u altijd veel sterker gedacht dan vader, ingetogener, het is waar, maar eigenaardig genoeg: véél positiever dan hij. Ik dacht: welke beslommeringen heeft hij niet aan zijn hoofd? En

soms moet zijn geest toch wel eens in twijfel en in angst verkeerem over een bepaalde constructie? Ik weet wel, mijn verstand zegt het mij, tenminste, dat een ingenieur nooit twijfelen mag, maar mijn hart hield mij voor: als deze man zich 's avonds terugtrekt in zijn kamer en daar studeert, en daar werkt, daar cijfert en rekest, dan is er een zekere angst in hem, een twijfel; als een van de arbeiders eens een fout maakt en hij ziet het niet, wat dan? Kinderlijke verbeelding dus, zulk portret van mijn vader. U, moeder heb ik altijd meer bemind dan vader. Niet omdat gij moeder zijt, ja, natuurlijk óók daarom (gij liet u meer met ons in dan vader, dat is immers de taak van moeder), maar wellicht deed uw ingetogenheid mij u meer beminnen dan vader. Op hem waren wij (en zijn wij) trotsch, Maps. Een ingenieur die in Afrika en Amerika is geweest en dáár gewerkt heeft, die 's ochtends vertrekt en 's avonds laat thuiskeert, die er voor zorgt dat wij niets dan lekkere dingen eten, dat wij goed kunnen gekleed gaan, kunnen studeeren, die ons reizen laat ondernemen en waarover soms de kranten spreken! Een alom geëerbiedigd man, is het niet? Maar waarom heeft hij ons nooit op zijn schoot genomen, waarom

nooit verteld van zijn reizen, van zijn werk? Hebben wij hem ooit in de badkamer hooren zingen? Eens op een Zondagmorgen dacht ik het. Heel de week was het zóó verpletterend stil geweest in ons huis. Het water stroelde in de kuip, daar ging nu een man aan het zingen, vader! Een fors, muzikaal geluid, zoo ineens in ons huis, maar de stem van een mensch! Het was zulk echt Zondagmorgen-weer, er fladderden duiven in de lucht, er klonk paardengetrappel, aan het raam hing een heerlijk Zondagmorgenblauw met witte wolken. En dan, eindelijk, een man die zong, vader! Moeder zong ook wel eens, zoo bij haar zelf, plots zette zij in en plots eindigde zij er mede, nooit een vroolijk lied; later wist ik dat Suzanne in onze huiskamer den nacht aanriep, nu weet ik dat het ook de geliefde was, of de treurende Gravin. (Hebt gij er nooit den naklank in gehoord van Gluck's klacht van Orpheus om Euridice?) Een zingend man op Zondagmorgen, dat leek mij toen het toppunt van huiselijke vreugde te zijn. Vokaal leek naar niets wat die man aanhief: het Champagnelied uit Don Giovanni is niet voor iedereen geschreven, de man verbroddelde het allerkostelijkst, maar wat deed

het er toe? Ik sloop door de corridor naar de badkamer, opgewonden van vreugde. Het was vader niet. De zang klonk van uit het appartement onder het onze, monsieur de Montherlant hief het aria aan ... Ik ben toen heel dicht bij u gekomen, zei heel stillekens 'Maps' en ben dan in mijn eentje gaan zitten lezen. Moeder, wij weten wel, dat gij heel erg uw best deed voor ons. Het liefst zag ik u als gij mij 's avonds goeden avond kwaamt wenschen en met uw handen door mijn haren woelde. Uw gelijkmoedigheid deed ons goed. Vooral toen wij ontevreden waren over wat wij in ons niet vonden en niet eens wisten wàt het dan wel zijn kon. Op school hoorden wij af en toe over de moeilijkheden in dit of dat gezin, soms werd er met heimelijken wellust gefluisterd over 'mâitresse' en 'amant', deze woorden waren in ons gezin onbekend, nooit heeft vader of hebt gij ze uitgesproken en toch, ja, nu weet ik waarin dit leege bij ons bestond. Een kind moet in zijn huis iets meer vinden dan eten en drinken en slapen en kleederen: de warmte van het gezin, de warmte van ouder tot kind, den band die allen in een eenheid samenklinkt en tot een éénheid brengt; ja ik

weet wel, een eenheid, die niet duren zal, maar precies daarom heeft een kind daar zeker recht op, laat het in godesnaam in zijn ouderlijk huis gelukkig zijn, wie weet wat het later te wachten staat? Bij ons was alles correct, alles perfect, het zou wellicht beter zijn geweest als het iets minder perfect ware geweest en als wij er de warmte hadden gevonden, de vreugde van een huis, een haard. Op een namiddag, rond vijf uur in den zomer, ik was twaalf jaar, werd het zoo verdrietig in ons huis, dat mij een verlangen naar buiten aangreep. Ik stond buiten het hekken éér ik mij er goed van bewust was. Ik wandelde straat in, straat uit. Er hing een onverklaarbaar verdriet op mij. De lucht was verklaard in een grijzen sluier en een stilte wonderbaar had zich over de straten neergevlid. Ik dwaalde af naar het volksche kwartier, met afgunst kijkende naar de meisjes en jongens, die er in de koord sprongen, den bal najoegen, zich in spelen verlustigden. Op een plein, ingesloten door grauwe huizen en waar geen boom geplant stond, omdat hij daar waarschijnlijk toch niet kon groeien, bleef ik ondanks mij zelf staan; jongens waren er cow-boys en vochten onder elkaar, dan kwamen meisjes de

zoogezegde gekwetsten verplegen. Dit spel van bioscoopgeneugten deed meer brutaal aan, dan het scheen. De jongens besprongen dwaas elkaar, riepen en gilden daarbij oorverdoovend, zij reden paard op elkaar, maar lieten zich spoedig vallen om door de meisjes verzorgd te worden. Deze namen het spel zeer ernstig op. Kleine liefdezusters waren zij; troost en liefde schenken, helpen, beuren, verkwikken, essentiele vrouwelijke opdrachten volvoerden zij met een toewijding die mij bekoorde. Maar vooral betooverde mij het groote genoegen, dat zij aan dit spel beleefden. Ernst was hun dit alles. Ik zou toch zoo graag hebben medegedaan, maar wat kon ik anders dan nakijken, bezijden van dit heerlijke gedoe? Was heel ons bestaan niet een bestaan bezijden het leven? En zou het niet altijd zóó blijven? Ik vreesde het en des te wanhopiger verlangde ik om mede te doen, om óók in het spel te kunnen opgaan.

Op den duur verveelde het hen, dat ik daar zoo maar bleef en hen waarschijnlijk geneerde in het uitleven van hun vreugde.

- Wat staat die daar ons af te spioneren? riep er een.

- Maak dat ge wegkomt, riep mij een andere toe.

Zij drongen om mij heen. Ik beken dat ik bang werd om hun woeste gezichten; hun wilde kreten gilden huiveringwekkend om mij heen. Niet ver van mij af lag een regenplas. Daarin zou ik dus neerstuiken en wellicht zouden zij het slijkwater over mijn kleeren uitgieten. Ik was bereid het te ondergaan, nadien zouden zij mij wellicht in hun kring opnemen, mits ik maar dapper zulke proef doorstond. Een van de meisjes - *zij* waren het vooral, die hitsten, droeg ik geen betere kleeren dan de hunne? - had mijn blik onderschept.

- Het water in, jubelde zij, duwt ze het water in, die 'afloerster'!

Ze sprongen van vreugde en zenuwachtigheid om mij heen, grepen me vast en sleurden me er heen. Ik voelde mijn hart bang kloppen, maar geen seconde verliet mij het besef: daarna speel ik mede, een van hen zal op mij verliefd worden en dan komt het goed. Ik was niet boos op hen, ik kwam uit een heel andere wereld, ik moest dit slijk door om tot hen te komen. Ik dacht aan u, moeder, ik zag uw rijzige gestalte, altijd in het donker gekleed, ik zag den vasten blik van uw licht-grijze oogen,

de zee na een vermoeiden dag, bij kwijnend licht, vooral uw mond zag ik, altijd gesloten, iets verwerkend, als beet ge tanden op elkaar en mocht dat niemand merken. Vandaar dat ik u zoo sterk dacht, moeder. Maar u in gedachten ziende, riep ik u toch niet aan, ik wilde dapper zijn en moedig, ik wilde tot hen komen, tot dit straatjesvolk.

Toen kwam Lucien er voorbij. Hij zag onmiddellijk wat er te gebeuren stond, hij veel schooner, sterker, verstandiger dan allen samen. Met een greep rukte hij mij los. En in de plots neergestreken stilte kon ik mij helder rekenschap geven dat het voorbij was, dat ik nooit met deze jeugd zou samenspelen. Ik keek Lucien boos-verstoord aan, hij had mij iets zeer betrachts ontnomen. Maar hij bracht mij terug tot u; tot aan ons huis bracht hij mij. Aan zijn zijde voelde ik mij plots als opgetild van vreugde, van trots, hoogmoed. Ik voelde hoe ze ons nakeken, hoe ze zouden beseffen dat hier iets was geschied, dat boven hem uitging, iets verhevens, iets geheimzinnigs daardoor, want het verhevene is altijd geheimzinnig en heeft altijd iets uit te staan met het Raadsel, het onverklaarbare, dat, wat niet van onze alledaagsche wereld is. Ik

voelde, hoe mij een ongekende warmte begon te doorvloeien en meteen besepte ik, dat ik eigenlijk geen kind meer was, dat nog op straat met jongens moest spelen, daarbij betreurende dat ik dat nooit had gekend.

Maar welke diepe vreugde stond mij te wachten! Lucien zei niets, heelemaal niets. Ik weet niet of hij mij onder het gaan ooit heeft aangekeken! Toen Marie-Louise de Montherlant ons voorbijging, meende ik het te besterven van trots: morgen zou heel de school weten dat ik een 'amant' had, maar ik werd beschaamd onder deze gedachte en zette haar van mij af. Ik voelde mij overspoeld van geluk; ik had toen al opgehouden een kind te zijn, laat u dat niet al te aanmatigend klinken: wélke jeugd hadden wij gehad, o, buiten uwe schuld moeder, gij kondet het ook niet helpen? Gij kondet het zeker niet helpen, dat toen ik naar het spel van de cow-boys en hun verpleegsters stond te kijken, ik doordrongen werd van het besef, dat deze jongens en meisjes, die waarschijnlijk in bekromper omstandigheden leefden dan wij, iets hadden dat wij niet bezaten en waarnaar wij zoo haakten: levensblijdschap! Zij tierden gewonnen verloren; thuis

zouden zij ook aldus te werk gaan, nooit zou op hun levensblijdschap een demper zijn gezet: Ik stond hen te bespieden met een verlangen om in hun midden opgenomen te worden, ik zei het al, maar als toen één van hen mij had willen medenemen naar zijn huis ware ik meegegaan, daaraan twijfel ik niet. Lucien nam mij echter mede en met Lucien ging ik. Met Lucien keerde ik naar huis; toen hij afscheid van mij nam, besepte ik dat er iets veranderd was in mij, dat een geheel ander meisje dit huis binnen ging, dan het meisje dat het daarstraks had verlaten. Toen ik binnen kwam begaf ik mij dadelijk te bed. Vermoedend dat ik ziek was, zijt ge lang bij mij komen zitten. Gij zweegt, moeder, en ik zweeg, gij wist dat altijd uw aanwezigheid mij goed had gedaan, mij had opgebeurd. Maar nu vloeide een geluk in mij en daarvan en daarover wilde ik u niets vertellen, kon ik u niets vertellen. Voor mij zag ik niet *u* maar *Lucien*; ik wist toen nog niet, dat hij Lucien heette, ik vond alle namen uit voor hem, ik achtte mij in mijn meisjestrots gelijk aan u: had ik ook niet een man? En welk gedistingeerd heer was hij, neen, hij kon géén gewoon, alledaagsch mensch wezen; een dich-

ter moest hij zijn, een artist of een dichter, een mensch die lijdt, zooals ieder mensch lijdt, die met de waarachtige liefde te doen krijgt: het verdriet is de prijs waarmede wij onze vreugde moeten betalen.

Er zijn járen voorbijgegaan éér ik hem terugzag, maar bijna voortdurend was ik van hem vervuld. Ik voelde zijn tegenwoordigheid in de stad, zij troostte mij. Ik kon met niemand over hem spreken, ik zou voor geen geld van de wereld er met iemand hebben kúnnen over spreken, ook met u niet. Maar toen de stilte en de rust, toen die koude in ons hart wel eens als een ijzeren band rond mij geklonken lag, dacht ik met een pijnlijk verlangen aan hem. Ik ontgroeide u, moeder, ik ontgroeide vader. Ik zei slechts het hoogst noodzakelijke. Gij dacht mij prikkelbaar en humeurig, omdat ik een juffrouwtje werd (naar gij zei), maar het was hoofdzakelijk het verlangen naar hém; ik wilde hem terugzien. Als ik van school keerde, als ik van het Conservatorium kwam, tuurde ik reikhalzend straten en pleinen over.

En, op een dag is hij op mij toegetreden.

- Gij! zei hij met een blijde verwondering.

- Ik, antwoordde ik stralend.

Hij lachte mij toe, ik kreeg tranen in de oogen.

- Gij, gij! herhaalde hij. Van waar komt gij getreden, door regen en wind?

- Van het conservatorium, zei ik.

Hij glimlachte.

- Dat kleine meisje leert muziek, kijk eens aan ...

- Ja, dat kleine meisje tracht muziek te leeren.

Ik was erg tevreden over mijn antwoord. Hij had begrepen en antwoordde:

- Muziek is inderdaad zeer moeilijk. Maar er is niets schooner op de heele wereld dan muziek. Er is geen enkele kunst, zóó algeheel ontdaan van stoffelijkheid dan muziek. Er is ook geen kunst, die over de grenzen heen zoo dadelijk tot de menschen kan spreken als muziek. Bach, Beethoven en Mozart kunnen door ieder volk, ieder ras onmiddellijk begrepen worden! Daardoor is muziek niet superieur in wezen, maar wel algemeen menschelijk! Als ik muziek hoor word ik altijd een beter mensch.

- Is dat nog mógelijk? lachte ik.

- Dat kleine meisje lijkt me erg verstandig te zijn.

- Dat kleine meisje is een dom kind, dat erg

blij is dat gij haar nog herkent. Mirakels zijn de wereld nog niet uit ...

Wij waren opgestapt. In het park gingen wij op een bank zitten.

- En dit kleine meisje heet ...

- Jeanne, zei ik, en die erg verstandelijke meneer laat zich noemen ...

Nu was ik toch erg nieuwsgierig: welke lieve namen had ik hem reeds gegeven!

- Als de eerste de beste electricien: Lucien, lachte hij. Maar what's a name, vroeg de groote vriend van mij al ...

- Ge zegt dat er niets schooners op de heele wereld is als muziek, Lucien, maar weet ge dat heel zeker?

Ik had hem bij zijn naam genoemd, vanzelfsprekend was het. En even vanzelfsprekend noemde hij mij onmiddellijk Jeanne.

- Jeanne, zei hij, ik zou niet weten wàt. Geen vers kan mij zoo buiten mij zelf brengen als een regel van Bach, van Mozart, Shakespeare uitgezonderd. Maar er is zooveel van Shakespeare in Beethoven en Mozart. Een roman? Een roman is een openbaring van menselijkheid, een verklaring

van menselijkheid, levenswijsheid in actie, als gij wilt, maar er is ook zooveel overbodigs in, zooveel - ja, de noodzakelijke alledaagschheid! Hoeveel onstoffelijker is muziek ...

- Er is iets veel schooner en dieper dan dat alles, Lucien.

- En *gij* weet dat?

- De liefde, Lucien!

Hij schrok, hij glimlachte, hij werd bleek om den mond, zijn oogen keken mij verwonderd aan.

Ik moet nu toch om mij zelf glimlachen, moeder, nu ik mij dat nog zoo plechtig-wereldwijs hoor zeggen ...

- Waar heeft dit kleine meisje dat gelezen? vroeg hij. De liefde!

‘Indien muziek der liefde voedster is, muziek dan, muziek ... Speel voort ... voort ...’

Hij keek mij aan en gaf er zich rekenschap van dat ik het uit het diepste van mijn hart meende. Het klinkt pedant wat ik daar zei, niet waar, maar ieder meisje van mijn leeftijd had het kunnen zeggen. Later is men voorzichtiger met zulk groot woord, ik weet het wel, maar op dien stond meende ik het door en door en nóg meen ik het. Liefde ...

Dàt immers wat ik thuis niet gevonden had en waarnaar ik met heel mijn ziel snakte, liefde, de naam van dat àndere land van u, moeder, van het ander land voor ieder mensch, voor ieder volk!...

Lucien zweeg een heelen tijd. Hij trommelde met de hand op de leuning van de bank. Zijn groote oogen stonden vol ernst, mijn mond trilde, ik keek de lucht in. Wij zaten onder een Gouden Regen en onder den Meidoorn, die zoet en bedwelmend over ons geurde. Om ons praalden de kastanjes met hun witste kaarsen. Er streek een vogel neer in het struweel en zong een fluweelen lied. Ik stond op en wilde weg, wég van Lucien. Ik beefde over geheel mijn ledematen, er was mij iets heiligs gebeurd, iets dat ik niet heelemaal begreep, dat ik wellicht niet eens in al zijn diepte kon peilen.

- Ik ga maar, dag Lucien, zei ik.

Hij stapte naast mij op, maar wij gingen niet naar huis, wij wandelden de velden in, ver en wijd; de avond vleugelde neer, wij hielden elkander bij de hand. Wij keerden terug op de bank, waar wij in den namiddag hadden gezeten. Hij had met weinige woorden verteld, dat zijn ouders gestorven waren, dat hij bij een ouderen broeder inwoonde

en toen hij verhaalde dat hij op een bureel werkte stakte zijn stem... 'Wie nooit zijn brood met tranen at' zei hij, zich vermannend. 'Er zou toch een wereld moeten komen waarin ieder kan leven volgens zijn natuurlijke geaardheid, waarop ieder op zijn plaats zou staan en zich met dingen bezig houden, die hem ter harte gaan, zei hij nog. Hij aanvaardde dat hij werken moest voor zijn brood, maar zijn hart was niet op dit bureel, hij kon moeilijk menschen verdragen, soms overvielen hem benauwenissen, het klamme zweet brak hem uit; dat was vooral als hij zich innerlijk boos had gemaakt over deze leelijke, grauwe wereld en haar onrechtvaardigheden. En die onrechtvaardigheden zag hij bijna iederen dag vlak onder zijn oog gebeuren, op de fabriek van zijn broers en overal elders. Ik knikte mij zelf toe als hij fluisterde dat hij wel eens verzen schreef (had ik het niet geweten?) ofschoon hij veel liever een toondichter zou zijn, maar niet de muziek viel hem in, wel de poëzie!... Hij heeft mij zijn verzen voorgelezen, later; ik weet niet of zij, poëtisch gesproken, van groote beteekenis zijn, ik kan slechts oordeelen over den menschelijken inhoud en nietwaar in een zwak ver-

woord vers kan een nobele ziel zich ontstellend ontsluiëren! Mijn eigen verzuchtingen, mijn eigen verdriet, mijn eigen lijden, mijn eigen vreugde, mijn hoop en verwachting hoorde ik in deze verzen klinken, moeder, klaarder, duidelijker dan ik het besepte, of beseffen kon. Soms overviel hem de inspiratie in mijn tegenwoordigheid. Hij griffelde haastig eenige woordjes op papier, midden in ons gesprek kon hij heel stil worden en zei dan een regel, het begin van een vers, klank en rhythmus; de woorden waren gedragen op den klopp van een menschenhart en het bloed van een mensch doorstroomde ze. Gij schreeft mij het vers van Sapho, ‘Op deze wereld zijn wij niet om na te denken over eeuwige waarheden, doch om in ons hart en in ons vleesch de wet van het leven te ondergaan’... Goed, moeder, maar de poëzie van Lucien was een verhelderend napeinzen over wat de wet van leven (en van dood, maar ja, ook dat is leven, gij hebt gelijk) in zijn hart en in zijn bloed had aangericht. Eeuwige waarheden... Zeker, wij meenen soms een nieuwe waarheid te hebben gevonden, zij vervoert ons en later blijkt dat zij zoo oud is als de wereld. Maar voor ons was zij nieuw, en zij heeft

er niets van haar waarde door verloren. Men kan slechts zijn eigen waarheid belijden, ook als blijkt, dat die waarheid reeds vroeger werd beleefd, ook als blijkt dat die waarheid een waarheid is door anderen aangekleefd. Gij zelf, moeder, hebt de wet van het leven in uw hart en in uw bloed niet willen ondergaan, gij hebt het niet aangedurfd! O, dat is geen verwijt, moeder; dat ik het wel durfde is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat ik behoor tot een jonger geslacht; het zekerst zal wel zijn dat mijn liefde een doel had. Maar *dit* wilde ik u zeggen in verband met het citaat: wie de wet van het leven in bloed en hart ondergaat komt vanzelf tot eenige levenswijsheid, tot 'waarheden', waarover hij wetens of niet, willens of niet, nadenkt. Die eeuwige waarheden openbaren zich tóch aan ons, zelfs al meende Sapho dat wij niet op de wereld zijn gekomen om over hen na te denken...

Wat zal ik nog verder schrijven? Dien avond heeft hij mij weer tot aan ons huis gebracht. Hij verwijderde zich snel, ik hoorde zijn stappen weerklinken. Ik zei u den volgenden morgen, dat ik bij een vriendin gebleven was, gij geloofdet mij, ik schaamde mij omdat ik u voor den eersten keer

beloog, Maps, - en later heb ik niet meer gelogen omdat ik vermoedde dat gij wel wist dat uw dochter het hoogste had gevonden in dit leven. Vergeef mij moeder, dat ik niet heb geantwoord op uw brief, ik ben nu te moe om het te doen ... ik omhels u zóó innig als ik het nooit heb gedaan.

Jeanne.

Brussel, 4 October 1938

Marie Flénu-Aspin aan haar dochter te Antwerpen

Lieve Jeanne,

Ofschoon gij er mij niet toe verzocht hebt, kon ik aan mijn aandrang niet weerstaan, ik meende dat ik zijn laatsten tocht moest bijwonen. Wat keken de familieleden me vreemd aan, zij, die zich blijkbaar over hun doode schaamden; inderdaad, zooals gij schreeft: ook voor hen is hij een lafaard, een verrader, niet beseffend welk een groot mensch zij naar den laatsten kuil brachten. Zij hadden meer blikken over voor mij, dan voor hem, dien ze voor zich uitdroegen. En ook mij begrepen ze niet. Wat had ik hier te maken? Ik, voor mij, had voortdurend het gevoel de uitvaart van een verwante bij te wonen. Immers, geen van allen die deed, alsof hij ingetogen en treurig achter een lieven doode stapte, daarbij af en toe op zijn uurwerk kijkend, stond hem zoo nà als ik, de moeder van zijn geliefde en door u aan hem verbonden over alle grenzen van dood en leven heen. Vergeef me: toen ik op mijn beurt een bloem in den put wierp, een witte anjer,

ik kon het niet beter treffen, zoende ik haar: het scheen mij toe, of ik u zoende en ook hem en de kilte van zijn mond drong mij nu ook in de ziel. Ik sloeg even een pad in en bevond mij op de plek waar de dooden liggen van Veertien-Achttien. Bij hen had Lucien moeten bijgezet worden; in hun eskwadron hoorde hij toe, hij, de eerste getroffene van den oorlog, die wellicht morgen zal woeden, wat de hemel verhoede. Daar lagen zij dan, zij wien ik nooit aandacht heb geschonken, wat ik mij nu verwijt. En het feit dat weinigen aan hen denken is mij geen verontschuldiging: als wij ons hen wat meer herinnerden zou de wereld waarschijnlijk op hechteren grondslag rusten. Ik werd hard en bitter, toen ik, over de bloemen, naar hun namen keek. Gevallen voor het vaderland... Overal in Europa kunt ge deze woorden lezen, in alle talen... Als er nu eens een gemeenschappelijk vaderland zou zijn!... Ja, dat is een zeer simplistische redeneering, Jeanne, maar zij lost mij niet. Waarom heeft de mensch nog altijd niet dit ééne vaderland en waarom kan de ééne mensch nog altijd om de een of andere reden opgeroepen worden om den anderen te bevechten en liefst te dooden? Sinds

achttien hebben zij nog niet opgehouden oorlog te voeren. Zuid-Amerika, China, Abessinië, Spanje, en ei zoo na of onze horizon stond in lichte laaie en braakte de hemel (die op onze dagen terecht een vool is van grijze droefenis), dood en vernieling over ons allen uit. De menschheid is toch maar een poover, een deerniswekkend ding, Jeanne...

Ik moet mij nog altijd bedwingen om u niet te komen halen, ginder.

Niet dat ik u naar ons huis zou brengen, wat mijn eerste aandrang was, maar om bij u te zijn en een tijdeke onder ons beidjes te leven.

Maar er gebeurt tusschen ons iets zoo wonderlijks, iets zoo vreemds, laten wij er niet mede ophouden! Wij biechten elkaar ons leven, wij door de banden des bloeds aan elkaar verbonden, maar hoeveel te meer door een gemeenschappelijke som aan levenservaringen! Mijn kind, de menschen zouden mij monsterachtig vinden als ze moesten weten welke emotie ik beleef aan deze - inderdaad ongewone - correspondentie. Uit de diepten van uw nood hebt gij mij geschreven en uw brief heeft mij losgerukt uit den dagelijkschen dommel; uw brief heeft een gestorvene weder tot leven gewekt en

wat in mij sluimerde aan menselijkheid en vrouwelijkheid is weer beginnen te leven. Ik kan u niet genoeg dankbaar zijn. Meen niet dat ik mijn nieuwe menselijkheid heb verworven, ten koste van uw tragedie, al heeft het er den schijn van. Door een andere gebeurtenis: uwe verloving met Lucien, had het mij ook kunnen geschieden. Misschien ook wel zonder eenige bepaalde reden naar buiten uit; op een avond had ik u misschien tóch alles gezegd, mocht dat dan nog noodig zijn. Nu zijt gij op één dag, op een oogenblik een levenswijze vrouw geworden, maar uw intelligentie - laat het dan maar hoogmoedig klinken dat een moeder dit van haar dochter zegt - en uw warm hart, zouden immers op den duur geweten hebben, wellicht meer beseffend en vermoedend, dan bepaald weten, welke kloof er gaapt tusschen uw vader en mij... Een kloof, die gij reeds onbewust hebt gevoeld! Zoo is het dan mogelijk, dat menschen door afronden van elkaar zijn gescheiden en het niet eens beseffen. Vrees niet, ik zal niet trachten mij te rechtvaardigen in uw oogen, door te willen bewijzen, dat alle schuld hèm treft. Neen. Ik geef er mij nu rekenschap van dat ik hem vroe-

ger niet diep en waarachtig genoeg zal hebben bemind; onbewust moet hij dat ervaren hebben en zoo is onze verhouding gesleten tot de banaliteiten van het dagelijksche leven, met af en toe enkele opflakkingen, die meer de opflakkingen der zinnen waren dan wel een - zij het kortstondig - bloeien van een diepere genegenheid.

Bovendien: wij trouwen meestal veel te jong. Later evolueeren wij en doen zulks niet in gelijken zin. Maar ik heb toch ook een klacht: waarom heeft hij er niet voor gezorgd, dat ik heel mijn leven op hem verliefd blééf? Of van hem met grooteren aandrang ging houden dan ik tot nog toe vermocht? Waarom heeft hij, van zijn kant er niet over gewaakt, dat er geen sleet zou komen? Hij behoort tot deze soort mannen voor wie het leven van hun vrouw ophoudt eens als de wittebroodsweken voorbijzijn en voor wie het huwelijk een gewoonte is: een verzorgde tafel, het bed opgemaakt, de kinderen netjes grootgebracht, het dagblad, de pijp, de pantoffels, en nu en dan een zoen aan de vrouw, maar niet te veel, want dat stoort de gemoedsrust, en maakt moe. Herman heeft nooit begrepen dat, als hij 's avonds thuiskeerde, nadat ik mij heel den dag

met huiselijke beslommeringen had bezig gehouden, ik een beetje recht had op hem en zijn teederheid, zooals hij dan recht had op mij en mijne teederheid. Na het avondmaal zonderde hij zich in zijn kamer af en ging daar studeeren; nadat gij en uw broertje hem goeden nacht waart komen wenschen, bleef hij dan nog doorwerken en kwam na mij te bed. Soms vroeg hij om samen te ruste te gaan... Ik aarzel nu, maar ik zal het toch schrijven, Jeanne; als ik mij dan ontkleedde, als ik, het gewaad van den dag ontgleden, nog niet in het tooisel van den nacht gehuld stond, voelde ik nooit een verlangend oog over mijn ontkleed lichaam glijden. Nooit bespiedde hij mij aan mijn toilet, hij wachtte geduldig tot ik in pyama naast hem kwam! Iedere vrouw wordt graag begeerd, het kleinste gebaar, de heimelijkste blik zijn als een hulde aan haar.

Als ik mij dan eindelijk naast hem neerstrekte zei hij 'kom' en dat was dan alles. Dat was veel te weinig, veel te weinig. Soms wendde ik mij in walg en verzet af; hij begreep het niet en murmelde iets over vrouwengrillen. Vele nachten in mijn leven heb ik wakend doorgebracht. De stappen van de late voorbijgangers hoorde ik na, ik hoorde

vrouwen heimelijk lachen in den nacht, ik hoorde het gonzen van verliefde mannenstemmen; de zovende taxi's in den nacht riepen mij man en vrouw óp, die zich vermaakt hadden in theater of bioscoop en nu niet snel genoeg de sponde konden bereiken. Ik zag ontkleede mannen, ontkleede vrouwen in het gouden licht van de avondlampen elkander liefhebben. Herman sliep onmiddellijk. Zijn slaap was gezond, hem volkomen ontspannend. Ik ben hem dien slaap gaan benijden, ik die alle klokken in den nacht hoor slaan. Soms stond ik op en ging mij met koud water wasschen, ook dat weet hij nog altijd niet. Het vloeien van den waterstraal was mij reeds een genot. Meer dan eens is mij het verlangen opgekomen om in het holste van den nacht naar buiten te gaan en te wandelen onder de sterren, te wandelen in het diepe donker van den nacht. Slechts ééns heb ik het gedaan. Ik had mij gewasschen, voelde mij zwaar te moede, wierp met plots opgestanen moed een mantel over mij heen en sloop heimelijk weg. Ik dwaalde door de lanen, door het Park, slechts hier en daar ontwaarde ik een schim van een mensch, een haastig mensch; in het Park hadden een jonge vrouw en

een jonge man elkander lief. Ik werd er diep beschaamd en zeer droef om. Ik wendde mij hevig ontsteld om en keerde naar huis. Toen dacht ik met grooten angst aan mijn kinderen en liep wat ik loopen kon. Vaak is mij later de heerlijkheid van dien tocht als een diepe streeling over het lichaam gegleden. Ik voelde de siddering van de nachtlucht over mij, het leek mij toen of mijn ziel zich baadde in het heimelijkste flonkeren van den nacht; de adem van de natuur streek over mij en het was dezelfde machtige adem, die mij beroerd had in mijn jongemeisjes jaren aan de rivier...

Misschien zult gij meenen dat uw moeder een maniak is van de muziek: het spreekt van zelf dat in mij dus het andante van Suzanne opwelde en was het dit andante niet dan ruischten de verzen van Mariken op mij toe. Eigenaardig genoeg ben ik nooit meer durven terugkeeren. Niet dat ik beschaamd was over het feit, dat ik alleen 's nachts mijn huis kon ontvluchten, maar ik dorst niet om mijn kinderen. Ik verbeeldde mij dat aan u of aan uw broer iets overkomen kon, een plotse ziekte, een groote angst, een nachtmerrie en dat gij mij dan noodig had. Een moeder acht zich altijd onmisbaar.

Ik zou het bestorven hebben indien gij mij dan niet hadt gevonden; als een moeder van mijn slag aan haar kinderen denkt, offert zij zich op en dat zoudt gij ook doen, Jeanne. Ik ben gebleven in ons huis voor u en voor Pierre, ik kon niet anders, dus is er geen verdienste aan en heb ik noch van u noch van Pierre recht op eenige dankbaarheid. Ik zocht mijn levensvreugde bij u, maar de schaduw van Herman, de koude van zijn ziel, de kalme zekerheid van zijn bezit - en dat is het walgelijkste in het huwelijk en het zijn vooral de mannen die deze zekerheid bezitten - hingen over mij, mijn bestaan beschaduwend. Neen, het andere land werd mij niet geopenbaard en ik wil nu aannemen dat men den weg daartoe alleen moet vinden, maar door mijn talmen is het nu te laat voor mij gevonden, of juist: ik heb hem wèl gevonden, maar op een andere plaats, dan ik had verwacht. Het andere land, zijt gij en Pierre en als ik nu in mijn eenzame nachten over u nadenk, dan weet ik het heel beslist: ik heb goed gedaan te blijven... Nochtans, ééns ben ik bijna weg geweest. Dat was toen ik Herman uitgeleide deed bij zijn reis naar Congo. Wij waren pas terug van onze huwelijksreis toen hij mij kwam

zeggen: ik vertrek naar Congo, alles is bepaald, alles is gereed, het is een kans uit duizend, ik moet haar waarnemen. Ik reageerde niet het minst, misschien had hij het wel verwacht. Ik keek hem alleen doordringend aan: hij ontvluchtte mij al. Zakelijk gezien had hij natuurlijk volkomen gelijk, dat hij die ééne kans op duizend waarnam. Hij ontwikkelde het thema van de ééne kans in den lange en in den breede, maar ik volgde hem niet. Hij ging mij verlaten, ik vond het toen nog niet prettig, maar het stemde mij evenmin treurig. Reeds dan groeide in mij het verlangen om een tijdeke alleen te zijn, een verlangen dat ik heel vaak heb gekend. Ieder mensch heeft af en toe behoefte aan eenzaamheid, om grondig alleen te zijn met zich zelf; het is een fout van het huwelijk, dat het daar geen rekening mede houdt. Herman dacht iederen dag dat hij mij moest overtuigen van de noodzakelijkheid van die reis, hij wilde tot mijn verstand spreken, maar hij vergat mijn teederheid. Mijn verstand had zijn argumenten niet nodig, mijn hart werd droef, want ik begon toen duidelijk in te zien waarheen ons huwelijk groeide. Dàt ontging Herman volkomen. Mijn zwijgen nam hij op als een niet aan-

vaarden van de noodzakelijkheid van zijn reis. Ik vergezelde hem naar Antwerpen. In den namiddag kwamen wij er toe; den volgenden ochtend zou hij afvaren. Er dreef een fijne mist. Soms lichtte er een aarzelende zon door, zoodat de mist doorzilverd werd van teere glanzingen. In dien mist liepen wij verloren in de menschen-schaar. Het kwam mij voor of slechts wij alleen bestonden. De mist doorhuiverde ons, hij wikkelde mijn ziel in nevels. Herman had mijn arm genomen en drong zich tegen mij op. Hij sprak nog altijd met dezelfde sonore stem, waarmede hij mij vroeger over het andere land had gesproken. Ook nu sprak hij over een ander land, ook nu nog meende hij mij te moeten overtuigen van deze reis. Mijn verstand zei mij, dat hij naast mij ging en mij trachtte te omprangen, maar zijn teederheid sproot niet voort uit het gevoel, dat hij afscheid van mij nam, wèl uit het verlangen dat ik toch duidelijk de noodzakelijkheid van zijn reis zou beseffen, en dat hij mij geenszins voor zijn plezier verliet. Hij zou mij altijd trouw blijven en ik hem toch ook, niet waar? Ik vond het ondelicaat, ik vond het verfoeilijk wat hij vroeg. In al zijn aandrang om zich tot mijn verstand te richten, trof het

hem niet eens dat ik als het ware onverschillig deed bij dit vertrek. Want ik had reeds lang dit vertrek aanvaard, ik berustte er in, het zou mij alleen laten... Wij gingen vroeg te bed in een hôtél, vlak aan den stroom gelegen. En toen kwam het in mij; lag ik weer niet nabij het water? Hoorde ik zijn ziel niet in het loeien van de sirenen? In een droombeeld zag ik den stroom, in kronkels glijdend naar het wijde vlak van de zee en over die zee viel een fel en als brandend zonnelicht, zoodat het water straalde, schitterde in duizend tintelingen en vonkelingen. Daarover zag ik mij glijden, zweven, dansen, ja dansen, wat ik nooit in mijn leven heb gedaan, een genot dat mij ook ontzegd is gebleven. In de hall speelde een strijkje: luchtige muziek, oppervlakkige muziek, muziek van vergetelheid, Jeanne! In andere omstandigheden, zou ik mij vol afkeer hebben afgewend van deze muziek, maar nu luisterde ik er gespannen naar. Het scheen mij toe, dat zij deel uitmaakte van deze kamer en van haar vulgaire bemeubeling: breed bed, lavabo, kasten, sofa, breede leunstoelen en spiegels geplaatst om naaktheden glinsterend op te vangen. Zij dachten waarschijnlijk, dat dit meubilair erg voornaam

stond, het was banaal, vulgair, naar ik al zei. Maar ik overpeinsde huiverend de geschiedenis van deze kamer, gewijd als het ware aan het vertrek, het afscheid nemen in een dolzinnigen roes van lichamelijkheid. Welnu, Jeanne, die roes kwam over mij. Er ruischte een groote teederheid, een sterke innigheid in deze kamer. Vele menschen hadden binnen de ongeziene beslotenheid ervan elkaar bemind en deze vele menschen betekenden voor mij - dwaze, romantische sukkel van toen! - een ànder leven, dan wat ik leidde, een minder tobkend, een minder zwaarmoedig leven, vrank genietend van de heerlijkheden van het bestaan. Hun zuchten, hun omhelzingen, hun fluisteren vulden deze kleine ruimte. Iets dartel, iets speelsch, een charmeerende fantasie fladderden hier, een luchtigheid ongeweten en ongekend door mij. Ik kreeg lust om af te dalen en in de hall onder de schemerlichtjes, naar de strijkjesmuziek te zitten luisteren; misschien kwam er een onbekend heerschap, waarmede ik weg zou wiegen in een betooverenden dans. Ik hoorde fluisteren in de kamer palend aan de onze. Ik ging aan het raam staan. Aan den overkant bevond zich het water, maar door den mist zag ik niets dan wat

spookachtige schijnsels, zich uitlossend in purperen nevels. Vlak vóór het hotel lag de boot waarmee Herman naar Congo zou reizen. Ik zag haar niet, ofschoon ik in mijn verbeelding haar lijnen en vormen, haar takelage en schouwen heel goed wist. Er werd nog gewerkt aan de lading, ik hoorde het schuren van kettingen, het zoemen van de laadkraan. Taxi's renden den mist in, de gloed van het havenkwartier lag gedempt, zijn geluiden drongen tot mij door en het strijkje speelde maar. Ik kwam te bed en het verwonderde mij niet, dat ik moest schreien. Een snik moet toch tot zijn slaap zijn doorgedrongen. Hij ontwaakte en legde zijn warme hand over mijn vochtige oogen. Ik kan niet slapen, zei ik, het zal wel spoedig overgaan. Hij dacht weer dat het over het vertrek was en overtrof zich zelf toen hij voorstelde: laten wij naar beneden gaan en nog een glas champagne drinken. Zonder antwoorden stond ik op, kleepte mij aan en wachtte op hem. Wij dronken champagne in de hall, het strijkje hief een luchtig dansje aan. Herman zat met slapend hart naast mij. Gulzig keek ik rond. Dames en heeren gleden mij voorbij in een dans, die een bekentenis was. Het heerschap trad inderdaad op

mij toe: hij was, zoals in ieder roman-feuilleton, erg donker van uiterlijk, zijn gelaat had de matte teint van de zomerlanden en zijn slankheid was deze van den bamboe, die naar alle winden wuift. Maar op verren afstand reeds schudde ik neen en met zulke beslistheid, dat hij niet verder kwam. Ik voelde, dat het schreien mij zeer nà stond. Laten wij naar boven gaan, Herman, vroeg ik. Zeker, zei hij, ziet ge wel dat dit niets voor u is... Met zwaar hart klom ik naar onze kamer. Daar omarmde hij mij, mij met zoenen overdekkend. Ik kon mij niet terugtrekken, ik voelde mij als bevroren onder zijn warmte. Blijf mij toch trouw, smeekte hij. Ik zou hem gelukkig hebben gestemd als ik zijn vraag met een andere vraag had beantwoord, maar ik kon zulke vraag niet over mijn lippen krijgen, het boezemde mij zelfs geen belang in, ik was reeds veel te ver van hem afgeleden.

Na zijn vertrek bleef ik een paar dagen ronddolen in de stad, waar gij nu zijt. Ik kon niet naar ons huis, ik was benauwd voor de leegte daarvan, voor de kilte. De mist bleef aanhouden, ik zwierf vooral langs de kaden en de haven; het water, niet waar. Ik volgde den stroom zoover ik kon, wellicht

ben ik wel op de plek geweest waar gij en Lucien... De mist doofde alle lichten, alle geluiden, de stilte was wonderbaar, ontzaglijk. En zoo stil was het ook in mijn hart. Ik meed de hall, 's avonds kroop ik diep onder het dek om het gekweel van het strikje niet te hooren. Toen besepte ik wèlk gevaar ik liep met in deze stad te blijven. Nu hij weg was miste ik Herman: hij beteekende voor mij den steun en den stut, dien iedere vrouw vandoen heeft. Ziet ge en begrijp mij goed: ik besepte volkomen op een gevaarlijke helling te zijn. Als ik mij liet drijven, zou ik waarschijnlijk belanden in een voor mij al te gevaarlijke zone; een zekere levenslosbandigheid dreigde zich van mij meester te maken, maar deze atmosfeer was mij de wære niet; vol walg, wroeging en schaamte zou ik daaruit ontwaken en wat dàn, als ik Herman zou hebben opgegeven? Kon ik mij zelf vergooien? Gij hebt gelijk, Jeanne: ik had den moed niet om in mijn hart en in mijn bloed de wet van het leven te ondergaan. Ik deinsde er voor terug wat zulks voor mij zou beteekenen. Ik zou veel, veel meer geven dan ik zou ontvangen en totaal verarmd, totaal uitgeput en ontkracht zou ik langs den weg ontwaken, een hondsvod! Maar

ik kon ook niet alleen zijn. Ik wilde warmte om mij heen, teederheid, vooral teederheid. Ach neen, dat is geen huiselijkheid. Ik ontwaakte op een morgen met het verlangen Diana te gaan bezoeken. En denzelfden avond stond ik aan haar deur. ‘Gij?’ kreet ze opgewonden, ‘gij? Durft gij mij nog komen bezoeken?’ - ‘Meer dan dat’, zei ik, ‘mag ik enkele dagen bij u blijven, als gij niet al te boos op mij zijt?’... Ik las op haar gelaat groote nieuwsgierigheid om mijn levensavontuur en dit stemde mij tot aarzelen. Meteen besloot ik haar niets, niets te vertellen van wat ik op dit oogenblik meemaakte en gesterkt door dit vaste besluit stapte ik haar studio binnen. Zij leefde alleen, een vriend had haar pas verlaten. Zij stond aan het hoofd van een modezaak en een zekere weelde was haar ten deel gevallen. Ik verheugde mij daarover, want thuis had zij het ellendig gehad. Haar opleiding was er echter geene geweest voor modes; dat zij het op zeer korten tijd in dit zonderlinge vak zoover had gebracht prees ik zeer in haar. Zij zette thee en wachtte tot ik zou praten. Maar ik zweeg, en toen moest zij wel beginnen. Op haar vragen antwoordde ik, dat mijn man naar Congo was voor een studie-

reis, dat hij slechts enkele maanden afwezig zou blijven en dat ik van de gelegenheid gebruik maakte om haar eens te komen opzoeken; als zij het goed vond zou ik een paar dagen blijven, ik kon zoo moeilijk naar huis, ik zou hem missen, niet waar, ge begrijpt, pas getrouwd en ineens zonder de gezelligheid van een man!... Zij begreep alles, zij begreep veel meer dan mij lief was. Zij nam mijne handen in de hare en keek mij vast in de oogen. En een groote innigheid doorstroomde mij.

Haar vriendschap dreigde mij echter te verstikken, ik voelde haar als branden naast mij, zóó opgewonden was ze. Even duizelde ik: ja wellicht zou ik, opgaande in haar innigheid, tóch gelukkiger zijn bij haar dan bij Herman. Maar dadelijk was er weer die twijfel: 'ik kèn toch niets van modes', zei ik. - 'Ik leer ze u', hernam zij met groote geestdrift, 'ge hebt altijd veel smaak gehad, zelfs méér dan ik, het zal best gaan.' 'En dan mijn man', wederveroer ik...

- Uw man, die u verlaten heeft.

- Ja, maar hij komt wéér, over een paar maanden.

Zij werd heel stil, wendde zich af.

- Blijf maar bij mij, zoolang gij wilt, zei ze, ik vraag u niets.

Ik ervoer ontgoocheling, werd vol deernis voor haar. Ik legde mijn arm rond haar lenden.

- Diana, zei ik, wij zouden heel goede vriendinnen kunnen zijn, ik beken dat ik het op dit oogenblik een beetje moeilijk heb. Het is niet zooals ik heb gedroomd, niet zooals ik heb gedacht. Misschien kunnen wij elkaar helpen, ja?

- Ja, zei ze.

De tijd dat ik bij haar bleef was een gelukkige tijd. Er vloeide iets zachts en teeders van haar uit, iets dat mij goed deed, een zekere lachen, een verkwikkende dronk, die mij opbeurde. Er kwam ook iets vroolijk over mij. 's Avonds zong ik vaak. Daarna bekeken wij modejournalen, zij liet mij hoedjes en allerlei toiletten passen, haar bevende hand gleed soms verteederd over mijn lichaam, ik trilde vaak genoeg onder haar aanraking, ik sloeg de oogen neer, zij verwijderde zich dan haastig. 's Avonds kwam vaak Ida op bezoek, haar vriendin, een zeer slanke, een zeer tengere vrouw, met groote oogen als van een hongerend kind, met een prachtigen korenblonden haarbos, maar van een onrust, die het mij soms op de zenuwen gaf. Ik liep dan alleen de stad in en op een regenavond had ik

er ineens genoeg van. Ik genoot ontzaglijk van den fijnen, malschen regen. Hij streeelde mij het gelaat en waarom zou ik hem niet op mijn huid voelen, overal? Zulke reiniging had ik noodig. Ik bleef staan, hield de handen in den regen. De druppels gutsten neer in mijn palmen, ik wierp het hoofd in den nek, de regen wiesch mij het gelaat, ik moest de oogen luiken, zóó intens voelde ik het genot aan. Deze regen was anders dan de regen in onze stad. Hij had iets zilts, iets maritiems, hij kwam uit een grootere ruimte, een sterkere wind had hem naar hier gedreven. Ik liep langs het park, langsheen den stroom, door het havenk wartier, ik voelde mij zóó frisch en opgewekt, als ik mij in geen tijden had gevoeld. Toen het te laat was om bij Diana terug te keeren besloot ik weer naar het hotel te gaan. Ik vroeg een kleine, bescheiden kamer. Met gesloten oogen wandelde ik door de hall, ik wilde het orkestje niet zien evenmin als den man uit het roman-feuilleton. Boven kon ik weer den slaap niet vatten. Ik hoorde het strijkje, ik hoorde den regen zingen aan het raam. Ik daalde af naar de hall en gaf mij er rekenschap van dat ik precies zoover stond als eenige dagen geleden. Maar ik

wilde niet meer naar Diana terug. Wellicht kon ik de bezoeken van Ida niet verdragen. Den volgenden dag reisde ik af naar ons huis. De kilte van onze woon omklemde mij. Ik maakte vuur, schoof den leunstoel nabij den haard en zette mij te wachten. De vlammen van den haard verlichtten de onrust, in mij ontstoken. Wat kon ik doen, wat mocht ik doen? Lezen kon ik niet; er kroop door de kamer geen kind, dat mijn zorgen noodig had, (waarom had Herman niet gewacht tot dit kind er was vooraleer te vertrekken?), ik verafschuwde de stad, ik haatte de menschen, kortom, ik voelde mij eenzaam, verlaten. Waarom zou ik niet terugkeeren naar Diana? Ik moest haar toch in ieder geval danken om haar gastvrijheid, ook al had ik haar gedeserteerd. Ik lei mijne handen op de toetsen van den vleugel, het riep mij haar aanrakingen te binnen. Dus bleef ik en schreef haar een kort briefje, waarop een antwoord volgde, dat ik dadelijk verbrand heb; de uiting van een verscheurd hart was het. Ik had mij op Herman's afwezigheid innerlijk verheugd, ik zou al dien tijd heerlijk alleen kunnen zijn, nu miste ik de rust van zijn stem en het gonzen daarvan. Het heeft dagen geduurd éér ik

de stilte van ons huis gewoon was en haar als een diepe heerlijkheid voelde; die stilte kwam echter vooraleer de lust afgestorven was om te reizen. Ik wilde weg van hier, ver weg, naar het Noorden wilde ik, naar de sneeuw. Maar ten slotte gelukte het mij mezelf te overtuigen: in de groote stilte van mijn huis kon ik óók eenzaam zijn. Ik sloot mij dan op; er zijn dagen en dagen voorbijgegaan, dat ik niemand zag, zelfs het meisje had ik verlof gegeven. Op het haardkleed lag ik en las, ik verdroomde mijn dagen; het scheen mij toe dat ik weerom aan de rivier lag. Maar wat was er toch in mij veranderd? De aanraking, het samenleven met een man had het jonge meisje in mij geheel gedood. Ik wist mij een vrouw, die bezijden het leven werd gedrongen en in de eenzaamheid van dit plekje, afzijds van het leven, kwam ik stilaan tot rust. Ik antwoordde zeer bondig op de uitgebreide brieven van Herman. Ja, het ging mij heel goed, hij moest over mij geen zorgen hebben. Toen hij terugkwam kon ik zijn hartstocht niet deelen: ik had mij aan de eenzaamheid gewoon gemaakt, al wist ik heel goed, dat ik nooit van dezen man zou afkomen, dat ik nooit de kracht

zou vinden hem te verlaten en het avontuur te gemoet te reizen, dat 'leven' heet. Mijn dochter zou meer moed betoonen en wat is het resultaat? Gehavend komt zij thuis, maar oneindig rijker dan haar moeder, die haar nu ten spoedigste verwacht.

Antwerpen, 6 October 1938.

Jeanne Flénu aan haar moeder

Maps,

Ik doe de laatste seconden niets anders als ‘Maps, Maps, Maps’ herhalen; ik zou naar huis willen snellen om u in de armen te vallen, maar ik voel dat ik nu toch nog moeilijker terug kan, dan voor een paar dagen, nu ik alles met zulke groote duidelijkheid weet. Ik keek al den tijd gespannen naar den briefdrager uit, ik dorst niet weg te gaan, *moest* hier zijn als uw brief kwam; toen ik van verre den postbode zag aankomen, holde ik hem tegemoet, vloog naar mijn kamertje, verslond uw schrijven; het werd me plots veel te benauwd tusschen deze vier muren, liep de straten óp, waar ook gij gedwaald hebt in den avondmist en den mist van de ziel en ging op den duur een koffiehuis binnen. Ik kan u onmogelijk mijn gemoedstoestand beschrijven: ik rilde van diepe vreugde bij de gedachte, dat dit wellicht het koffiehuis kon zijn, waar gij vroeger alleen of met Diana uw eenzaamheid, of uw drang naar het vreemde avontuur, of uw

droom naar het andere land, zocht te vergeten; maar welke droefenis overviel mij midden in het gezoem en geklets van zorgeloze lieden, mensen wier gemoedsrust ik walgelijk vond, mensen, die geen deel schijnen te hebben aan het drama van dezen dag, want, moeder, het drama dat ons bij elkaar heeft gebracht, is dit niet het drama van allen hier in dit land, die rustig hun koffie en hun biertje drinken, hun werk hebben, of werkloos zijn? Dat het mogelijk is te vergeten, dat slechts enkele uren geleden deze straten nog bruin zagen van het khaki van de haastig opgeroepen soldaten! En dan, moeder, die laatste tocht, door u beschreven! Dank, dank dat gij daar geweest zijt. Ik dorst er u niet om verzoeken, maar ongeweten wist ik toch dat gij er zoudt zijn als het maar eenigszins kon; dus moest ik het u niet vragen. En ik... moeder, ik was te laf om er te zijn, o, niet voor zijn familie, die mij waarschijnlijk mede de schuld geeft, maar laf om *nu* zóó dicht bij hem te zijn, zoo vlakbij, maar niet *met* hem ... in het zwarte land of is het vol witte klaarte? Ik weet het niet. Nochtans, hij had mij kunnen mede hebben, als hij had gewild. Nu heb ik er den moed niet meer toe, lieve moeder.

Dien namiddag ben ik naar den stroom gegaan, ik deed niets anders dan het water aankijken - het wàter! - waarop de eene boot na de ander wegschoot: de lucht hing laag als een sluier van droefenis, zooals gij schreeft, of welt mij dat zoo vanzelf uit de pen? - het licht verkwijnde met de minuut, maar het duister aarzelde om in te vallen. Ik kon mijn oogen niet van het water wenden, iets trok mijn aandacht naar beneden, naar dit diepe-groen, naar dit zwaar-blauwe water en in de golven daarvan, in de kringen, die stegen en daalden altijd opnieuw en niet tot rust schenen te komen, zag ik zijn hoofd, glijdend over dit water, glijdend binnen deze kringen, vaag, zeer vaag, bijna irreëel. Het dreef voor mij uit, soms werd het overspoeld, door het witte kielzog, maar het zwalpte immer voor mij, in een tragen, zwevenden dans, op en neer. Het was luguber, en toch kon ik er mij nochtans niet van ontmaken! De oogen waren geloken en toch staarden zij mij aan, ik kon de uitdrukking van den blik niet begrijpen, ik las daar geen treurnis in, geen ontzetting, geen bevrijding; ook geen liefde voor mij, geen liefde voor den mensch, geen verscheurdheid omdat zijn dood een

nutteloos protest is geweest! De wereld draait voort, als vóór dien dag; omdat de soldaten teruggekeerd zijn meent men dat alles goed is, dat men weer rustig naar zijn liefhebberijtjes kan terugkeeren. De menschen zijn niet waard, dat men zich om hen bekommert. Als ik aan den mensch denk, dan haal ik mij nooit een willekeurig persoon voor den geest, niet iemand van die zwetsers uit de cafés en de tingeltangels, zelfs niet eens de arbeiders van de fabrieken, want dan zou mijn hart vol wrok en bitterheid schieten; dat zij dit toelaten, dat zij niet in verzet komen tegen dezen wanhopigen warboel die wereld en maatschappij zijn! Maar als ik aan den mensch denk, dan kan ik nog stil worden en ontroerd, want dan denk ik aan iets vaag en algemeen, en meer, oneindig meer aan den mensch van morgen dan aan dezen van vandaag, dien ik niet achten kan en op dit oogenblik grondig verfoei. Want, wat deze wereld, wat deze maatschappij tot zulken ergerlijken chaos maakt, zijn schuld is het: hij laat betijen, hij bekommert zich om niets, hij voelt zich volmaakt tevreden, als hij zijn biertje kan lusten, wat geld heeft of werkloozensteun en dan, als het pas geeft, kan leuteren en kwijlen over

de liefde, in de verste verte niet beseffend welke oceaan van heerlijkheid (en verdriet) liefde is. En ware er niet hier en daar een Lucien, die met al den hartstocht van zijn jonge ziel, met zijn haat en bitterheid, met zijn wanhoop, een geloof in het betere leven beleed, wat zou deze wereld, voor allen die niet leven kunnen in de alledaagsche sleur, een ondraaglijken last beteekenen! Soms is dan die bent onverdraaglijke goedgezaken verontrust als zij beseffen gaat aan den rand van den ondergang te staan; zij schrikt óp en is als kinderen: bang en wanhopig! Het volstaat echter dat twee mannen een schikking treffen, ten nadeele van anderen, dat spreekt vanzelf, en het 'geweten' dommelt terug in: zij drinken weer hun glas, zij slapen en voldoen aan hun natuurlijke behoeften, laten anderen het maar opknappen! Hoe kan het anders dat de wanhoop van den eenzame, van den eenling hem soms zóó sterk wordt, dat hij er liefst vrijwillig een einde aan stelt?

Goed, ik zat daar dan in dit café, ik had uw brief gelezen, mijn gedachten dwaalden af; voor *dézen* dan zou Lucien gestorven zijn, dacht ik, voor dit tam en burgerlijk volkske, roddelend onder el-

kaar, grove grappen vertellend, drinkend en vretend. Het was om het uit te gieren, uit te schreien, om alles over elkaar te halen. Deze verzameling lafaards en ploerten, had Lucien in den dood gedreven, zij en niemand anders; als zij er voor gezorgd hadden, dat de wereld behoorlijk was, een waarachtige levenswaardige wereld, dan zou Lucien nog in leven zijn.

Misschien is dit alles veel te simplistisch, veel te eenvoudig en ontgaan mij een heele boel dingen; ik heb maar een klein verstand, stel toch mijn intelligentie niet te hoog, maar dit weet ik voor een vaste waarheid: zooals deze wereld *nu* is holt zij naar haar ondergang, vandaag of morgen en het is niet omdat het morgen kan zijn, dat zij van vandaag de oogen kunnen sluiten en zich tevreden stellen met hun genoegentjes...

Wat ik hier schrijf, woelde in mij niet alleen in dit café, het joeg ook in mij, toen ik aan het water stond. De stad en haar geruchten trilden achter mij, om het kwartier rinkelde een beiaard, klanken sprenkelend over die opeenstapeling van steen, deze walgelijke stad. Of ik het wilde of niet, ik moest het gedreun hooren van de haven, het schu-

ren van de kettingen, het brommen van de kranen. Af en toe sloeg een sirene aan het gillen, kort, neerketsend op het watervlak en vèr weg heroprijzend, een levende fusée bijna...

Maar dit hoofd dan, *zijn* hoofd, ik begreep het niet, ik begrijp het nog niet.

Moeder, ik besef volkomen, dat ik Lucien nog lief heb, maar waarom is hij heengegaan, waarom bleef hij niet bij mij, of waarom, waarom liet hij mij alleen achter? Ik heb bijna geen lust om verder te leven, maar ook geen lust om hem nà te gaan; er vloeit buiten de stad nog altijd de stroom, een sprong, een enkele maar, ik *kan* het niet meer... Moeder kom tot mij, kom naar de stad, laten wij samen wandelen aan den stroom... Kom, moeder.

Jeanne.

Spoedbestelling***Brussel, 6 October 1938*****Marie Flénu-Aspin aan Jeanne Flénu**

Lieve Jeanne,

Ik ben een waanzinnige; vergeet, vergeef mij al wat ik u schreef. Wat heb ik er u kunnen door leren? En wat heeft het te beduiden? Waardoor is het gekomen dat ik u, zelfs over mijn leven in de stad waar gij nu toeft, heb kunnen schrijven, welke macht heeft mij gegrepen? Ik zwijg nu al zooveel jaren, ik heb u nog zooveel verzwegen en ik voel wel dat ik niet in staat zal zijn om u *alles* te zeggen; ik beken het aanvankelijk van plan te zijn geweest, maar ik geef mij nu rekenschap: gij weet genoeg, méér dan genoeg en daarbij: hoe weinig is dat alles belangrijk ten overstaan van het drama: wereld.

Het is mij daarbij of ik aan mijn plichten ben te kort gekomen, ik had u niet deelgenooten moeten maken, van wat ik in mijn hart bewaar. Ik vraag mij met ontzetting af hoe gij nu voortaan tegenover vader zult staan. Hij houdt van u op zijne wijze, zooals ik ook van u houd op mijne

wijze, zooals gij van Lucien houdt op uwe wijze; iedereen heeft lief op zijne wijze en dat kan niet anders; vele drama's ontstaan doordat men dat niet weet, doordat men gelooft dat iedere mensch op dezelfde wijze liefheeft. Er is daar geen algemeen geldende maatstaf voor.

Mag ik het zeggen?

Jeanne, ik durf u niet goed onder de oogen komen, ik voel mij schuldig, het lijkt mij of ik een misdaad heb bedreven. Ik voel mij diep ongelukkig, ik voel mij zeer arm, zeer berooid, schamel; het lijkt mij of ik niet voldoende ben gekleed. Och, Jeanne, vergeef en vergeet toch alles en kom nu maar spoedig terug.

Vader wordt iederen dag meer opgewonden. Ik riep hem nog vandaag toe, maar ga haar dan halen! En mijn fierheid? vroeg hij, moet dit juffertje meenen, dat wij heel erg blij zijn als zij gelieft terug te komen in onze kluis?... Altijd die groote woorden, Jeanne, wat hebben ze al een onheil gesticht, waarom meenen de menschen toch dat zij zich er van bedienen moeten in oogenblikken, die boven de gewone uitstijgen? En dan die menschelijke fierheid! Het jammerlijke is, dat zij zich niet laat zien

als zij zich moest laten gelden. Men bergt haar dan spoedig weg, de mensch is over het algemeen een zwakkeling; och, hij is immers slechts een mensch?

Ja, uit deze opwerping zult gij al begrijpen dat ik moedeloos ben; ik ben ook ontzet, vandaar die moedeloosheid, Jeanne en daarom verzoek ik u niet op mij te wachten; kom, ik zal u hier van den trein afhalen en er voor zorgen, dat wij onze huiskamer binnen komen, wij samen, Jeanne, als vader er is! Als hij dan mocht losbreken in toorn, zal ik er bij zijn, zal ik vóór u gaan staan. Hebt gij nog geld voor de reis, moet ik u geld zenden? Telefoneer mij, Jeanne, kom toch spoedig. Bevend omhels ik u reeds,
moeder.

P.S. Ik vroeg mij af, welke macht, mij gegrepen heeft. Ik weet het nu: déze tijd, mijn kind. Deze tijd is het, die mij mijn hart belijden laat. Ik wil gedaan maken, met het verleden; wellicht leert gij tóch iets van het domme en dwaze levensavontuur van uw moeder...

Spoedbestelling***Antwerpen, 7 October 1938*****Jeanne Flénu aan Marie Flénu-Aspin**

Maps,

Laat mij u toch nog even schrijven! Ik heb u dezen middag telefonisch aangeropen. In een staat van groote opgewondenheid ging ik de cel binnen, het duurde eeuwenlange seconden éér de verbinding tot stand kwam, het scheen of men u uit een geheel andere wereld moest halen en welke brutale, hard snauwende vrouwen bewaakten dit domein! Dan hoorde ik eindelijk uw 'allo', het woord waaraan gij zulk een hekel hebt, een allo altijd maar herhaald als het ware knetterend van de groote spanning waarin gij verkeerdet. Toen ik uw stem hoorde, maar zij klonk als verscheurd, moeder, was dat de stem die het andante van Suzanne zoo helder kan zingen? toen ik uw stem hoorde zóó gemarteld, zoo dof en toonloos, altijd maar dit afschuwelijke allo herhalend, brak er iets in mij, ik kon geen woord uiten, ik kon u niet toeroepen, Maps, moeder *ik ben het*; ik kon geen klank over

mijne lippen krijgen, de stem was mij als afgesneden, ik voelde mij als verlamd, niets, niets dan een snik hebt gij kunnen hooren!

Wat moet er in u omgegaan zijn op deze oogenblikken, toen gij wist dat uw dochter met u trachtte te spreken en niet *kon!* Gij hebt toch niet gemeend, moeder, dat ik op het laatste oogenblik weer te trotsch was om u toe te spreken? Ik kón niet spreken, en toen de verbinding afbrak had ik niet den moed om u terug op te bellen.

Ik weet, dat gij zult wachten, heel den nacht dóór zult wachten, in de hoop dat ik u opnieuw zal opschellen; maar ik weet nu, moeder, dat ik nog niet naar huis kan komen, het gaat niet, ik ben aan dien terugkeer nog niet toe, gun mij nog een paar dagen en als het u belieft, kom mij niet halen, ik kom vanzelf tot u.

Maar één ding wilde ik wel dat gij nog beantwoordet: het hoofd in de baren van den stroom kwelt mij. Ik zie het nu nog vóór mij, ofschoon ik met meer naar het water durf terugkeeren. Meent gij, dat, als Lucien in leven ware gebleven, hij zich van mij zou hebben losgemaakt, dat zijn liefde dit opperste samenzijn niet zou hebben overleefd? Ik

martel mij zelf met deze gedachte, waarom keek hij mij niet aan? Ik kan niet slapen, moeder, ik zie hem in dit donkere, in dit allerdonkerste graf, ik zie hem daar liggen en nog kijkt hij mij niet aan. Hij heeft zich als losgemaakt van mij, ik voel hem niet meer als een levend wezen om mij heen, ik hoor zijn stem niet meer, zijn adem wuift mij niet meer toe; plots is het opgehouden, dien dag, dien namiddag toen ik naar den stroom trok, in mijn verbeelding de teraardebetelling volgend. En uit het water dook zijn hoofd op, alleen zijn hoofd, en doorzichtig bijna, en zwevend, glijdend in de groote kringen van het water, mij niet meer aanstarend. In een diepen slaap zou ik willen verzinken en vergeten; maar bij het ontwaken laat mij toch weer zijn stem hooren in mij, laat mij weer zijn adem voelen en laat mij toch weer herinneren wat hij zei; ik voel mij zoo dof, zoo uitgeput. Sterven zou een uitkomst zijn, maar als hij in dit weidsche land ook niet meer van mij wilde weten?

Moeder!

P.S. Ja, déze tijd, moeder...

Brussel, 8 October 1938

Marie Flénu-Aspin aan Jeanne Flénu

Liefste Jeanne,

Wat vraagt gij mij veel! Ik had het gevoel, dat gij zoudt telefoneeren, ik dorst de kamer niet verlaten, putte mij uit in spanning, wachtend zooals ik nooit heb gewacht; ik wond mij op, keek de klok aan: als de wijzer op drie zou staan zoudt gij bellen; dan, als de man, die de straat inkwam, het hoekje zou omslaan, zou de telefoonschel rinkelen; dan, als de krantenman de courant in de bus zou steken zou het zijn...

Ik lag op de canapé, het bloed joeg mij door de aderen, mijn voorhoofd dreigde stuk te springen, nooit, nooit heeft een vrouw zóó naar haar zielsgeliefde liggen wachten als ik.

En eindelijk!

Eindelijk!

Ik riep, ik tierde, wanend dat de verbinding niet tot stand kón komen, ik klopte op het toestel, ik bad en smeekte, opdat men mij toch maar in verbinding zou stellen met u, want ik was al dien tijd

ook zoo bevreesd geweest om u, Jeanne, en waarom hoorde ik u nu niet? Toen ik mij trachtte stil te houden en niet riep, besepte ik wel dat men u met mij had verbonden, ik zag u plots in levenden lijve staan in die cel, de horen aan het oor, den mond in het toestel, maar ik hoorde niets, ik zag u spreken, maar geen geluid drong tot mij door, uw lippen zag ik bewegen, en geen woord ving ik op. Ik riep weer, ik schreide, ik huilde van verdriet, ik wist u plots in uw grooten nood, ineens begreep ik, dat gij niet spreken kóndet, ik begreep, dat gij nog niet naar ons kunt komen en toen, met een krak, de verbinding afknapte, bleef ik secondenlang als wezenloos staan.

Ik besepte wat ik doen moest, kleepte mij aan, sloeg mijn mantel om, zette mijn hoed op, Toen ik de deur van onze woon opende om naar u toe te ijlen, er mocht dan maar van komen wat er van wilde, stond vader plots voor mij. Hij greep mij bij de polsen en trok mij binnen. ‘Neen’, zei hij, kordaat, ‘dat doet gij niet, ik heb u reeds gezegd: laat zij komen, meent zij dat ik haar zal verslinden? Blijf hier’. Die greep om de polsen verschroeide mij, in mijn oogen las hij mijn afschuw.

- Waarom haat gij mij, vroeg hij mij, ik zou toch wel eens willen weten waarom gij mij haat. Welke reden hebt gij daarvoor? Kan ik het verhelpen dat onze dochter op dit oogenblik niet thuis is?

Hij sprak zacht en ik hoorde verdriet klinken in zijn stem. Ik kreeg medelijden, was het medelijden met hem, of met mij? Ik zag hem scherp in het gelaat; ofschoon mijn blik door tranen beneveld was, merkte ik hoe oud hij in dezen korten tijd was geworden; zijn oogen stonden flauw en verwaterd, de lijnen rond zijn mond en zijn neus waren scherper, zijn gelaat verkrampen, en nooit had de grijsheid van zijn haar mij zoo vaal toegeschenen en een indruk van vermoeyenis opgeroepen. Hij ontdeed mij zacht van mijn mantel, zette mijn hoed af; wij traden de woonkamer binnen.

- Neen, zei hij, blijf niet hier, kom mede naar mijn kamer, daar zal niemand ons storen.

Gewillig volgde ik hem. Ik nam plaats in zijn leunstoel, vlak tegenover het raam. Hij praatte, hij deed erg zijn best om zijn opgewondenheid meester te blijven. Ik hoorde hem niet, ik keek de straat op, ofschoon beseffend dat het totaal onmogelijk

kon zijn, dat gij haar zoudt inkomen. Hij liet mij een kop chocolade brengen, kwam op de leuning van den stoel zitten en sloeg zijn arm om mij heen.

- Moeder, hoorde ik hem fluisteren, moeder, denkt gij dat ik niet lijd? Het is toch ónze dochter, zij is geboren nadat ik uit Afrika ben teruggekeerd, zij is het vleesch geworden verlangen van mij naar u en van u naar mij, toen wij elkaar moesten verlaten en vele nachten elkaar hebben aangeropen; wij hebben haar op de handen gedragen, in háár vond ik het geluk en de vreugde van mijn jong gezin; toen zij geboren was, voelde ik mij waarlijk bestaan, voelde ik mij iemand, iemand met een toekomst, iemand die zijn weg zou maken. En heb ik dien niet gemaakt, ben ik niet iemand? Zijt gij ontevreden over mij? Zeg het mij eerlijk...

Hij had het niet eens op, dat ik hem het antwoord schuldig bleef.

- Aan grootsche ondernemingen heb ik mijn naam verbonden, ik moet ze u niet noemen. En tot voor kort dacht ik bijna iederen dag: wij zijn een gelukkig gezin, wij zijn iederen dag innig aan elkaar verbonden: moeder, vader, de kinderen. Het is niet noodig dat wij iedere minuut van den

dag bij elkaar zijn om dit te weten; laten stormen over de wereld razen, de winden gieren om ons huis, wij zijn gelukkig, het vuur brandt in onzen haard en onze kasten hebben proviand.

- Asjeblijft, vroeg ik, 'ga niet dóór...

Zijn zelfzucht, hoe onschuldig ook, stootte mij tegen de borst, zijn kleine burgerlijkheid wekte weer ál mijn afschuw op; welk contrast met dien heldhaftigen naïven idealist: Lucien. En meteen voelde ik weer wat mij van dezen mensch verwijderd heeft: zijn kleine burgerlijkheid. Laat de wereld stormen kennen en de wind gieren rond ons huis, wij zijn gelukkig, want wij hebben warmte en eten... Ik hoorde opnieuw zijn woorden klinken: onze dochter, vleesch geworden verlangen... Ja, maar niet van mij naar hèm; verlangen van mij naar de wereld van het kind, van de zuiverheid, van het afstand doen van mij zelf om óp te gaan in mijn kind. Dat is een illusie geweest, want welke diepe vreugde ik ook heb gekend met u en met uw broer, ik heb mij zelf niet verloren, of, als ik mij zelf heb verloren, ik heb mij zelf onvoldoende verloren om niet te beseffen, dat ik ook nog als vrouw bestond. Hij meende inderdaad, toen gij

gingt geboren worden, dat ons verlangen naar elkaar uw gedaante had aangenomen; deze gedachte heeft mij vroeger zóó ontroerd, dat ik niet de macht had haar tegen te spreken, want hoe mooi ook, zij was *niet waar*, voor wat mij betreft. Gij waart mijn vlucht van hem, daarbij beseffend dat ik daardoor nooit meer van hem zou loskomen in alle werkelijkheid. Nu hoorde ik hem weder over dit verlangen spreken en thans voelde ik mij te moe en wellicht te laf om hem tegen te spreken. Dus ik zweeg, ofschoon hij mij bijna tot wanhoop bracht met zijn preeken over dit goede gezin en met het wauwelen over den man, die een toekomst had, een toekomst achter zich, merkte ik bij mij zelf bitter op. Ik begin te vermoeden dat hij lijdt omdat hij in zijn fierheid is gekwetst geworden, hij zei het immers al? Hij is diep ontgoocheld omdat wat met u gebeurde, zijn burgerlijke begrippen over fatsoen en eer heeft aangetast; hij kan zich zoo moeilijk boven zijn maat verheffen en gesteld dat Lucien op normale wijze in ons gezin ware gekomen, zouden er voortdurend conflicten opgerezen zijn tusschen hem en Herman.

Ik hoorde dat Pierre was thuisgekomen, wilde

naar hem toegaan, maar vader weerhield mij.

- Het is naar Pierre, dat ik wil gaan, zei ik...

- Ik weet het wel, antwoordde hij, maar Pierre heeft uw hulp niet nodig, laat hem maar in zijn kamer, blijf bij mij.

En weer gonsde zijn stem, de stem, die mij vroeger zoo ontroerd had, omdat ik er een sterkte in meende te hooren.

- Maar nu hebt gij mij nog altijd niet gezegd waarom gij mij háát.'

Hij stond onderzoekend vóór mij, zijn speuren hinderde mij zeer, ik kreeg het benauwd, wist niet wát antwoorden, keek naar het plafond, mat den afstand tusschen den stoel, waarin ik zat en de deur, wilde wegvluchten.

- Ik haat u niet, zei ik, hem aankijkend, ik haat u niet, waar háált gij het, dat ik zou haten?

- Maar gij keekt mij daarjuist aan, zoo...

- Vol ontzetting, viel ik hem in de rede, gij belettet mij naar mijn kind te gaan.

- Ons kind, zei hij met nadruk.

- *Ons* kind, waarom mocht ik niet naar ons kind, het is ginder in een groote stad, het verkeert in grooten nood, ik had er reeds lang moeten zijn.

- Gij hebt geen principes, antwoordde hij, een vrouw heeft nooit principes.
 - Aangenomen, waarom verwacht ge dan, dat ik ze zou hebben en er naar handelen?
 - Omdat ik mijn vrouw hooger stel, hooger acht dan de anderen, dan dit zoodje zottinnen. En omdat ik nog altijd meen het hoofd van het gezin te zijn, want, volgens de wijsheid der eeuwen, is dat de vader, ge kunt het niet ontkennen. Als ik in dit conflict mijn autoriteit verspeel is het of de basis van ons gezin is ingestort.
 - Ingenieurstaal.
 - Is ze daarom minder waar?
 - Mannenijdelheid.
 - Maar ik heb u nooit hooren schelden, waarom doet ge het nu?
 - Ik scheld niet, ik stel vast.
 - Uw dochter is er van door gegaan met een jongen man, en ei zoo na, hadt gij haar nooit meer gezien. Vindt gij dat zóó gewoon, hebt gij ze misschien zóó opgevoed? Ik weiger dit educatiesysteem te aanvaarden, het is genoeg dat zij hier mag terugkeeren wanneer zij wil, laten wij haar nu nog niet te voet vallen.

- Willen wij zwijgen?

- Gaat het uw gevoel te boven, laat uw verstand u in den steek?

- Ik vraag u even op te houden, ik kan er niet op dien toon over praten, ik kan het niet.

- Het is niet noodig, dat gij de stem verheft, goed we zullen er over zwijgen, als wij kunnen. Gij zijt overprikkeld, gij zoudt goed doen wat te gaan rusten. In hoeveel nachten hebt gij al niet meer geslapen? Luister, zei hij met nadruk, meen toch niet dat heel deze ontzettende geschiedenis mij ontgaat, dat ik er geen deel aan heb; ik kan mijn gedachten niet bij mijn werk houden. Daardoor ben ik naar huis gekomen. Zulke slag is erger dan een ineenstortend huis. Maar, doe nu niet alsof *wij* de schuldigen zijn. Ik zou u een verwijt kunnen maken: dat gij Jeanne niet aan ons huis hebt kunnen binden; ons gezinsleven is mislukt vermits het mogelijk is, dat uw dochter, een kind nog, een *kind*, niet waar, dit huis zoo maar ontvlucht.

- Maar zwijg toch, gij maakt mij kapot.

- Nog dit, zei hij, Jeanne zal uit haar zelf terugkeeren, zij weet dat zij kan naar huis komen, maar haal haar niet, laat het haar straf wezen te moeten

terugkeeren, straf voor alles wat zij ons heeft aangedaan. Ik heb altijd geweten, dat op de fout de straf volgde, ook dat is eeuwenoude wijsheid, gij kunt haar niet ontgaan.

Ik wilde antwoorden, maar waartoe, waarom? Door welke werelden stonden wij gescheiden?

- Heeft zij getelefoneerd?

Ja.

- En wat zei ze?

- Ik heb haar niet gehoord, zij kon geen woord uitbrengen.

- Zij komt terug, beslist zij komt terug, misschien vanavond nog. Als haar geld op is moet ze wel komen. Had zij veel bij zich?

- Ik weet het niet, ik heb haar geld gezonden, men zal haar crediet hebben verleend.

- Mijn naam! zei hij ironisch-hoonend en toch verdrietig, op mijn naam krijgt ze geld. Dat ik daarvoor heb geijverd. Dat mijn dochter, voor wie ik mij een carrière bouwde, inderdaad op zulke wijze van die carrière zou gebruik maken!

- Hebt gij dan maar alleen voor uw dochter geleefd?

- Neen, niet voor háár alleen, ook voor u en voor

Pierre en voor mij zelf ook zoo'n beetje. Maar ik zei het al, toen zij geboren werd, had ik een gevoel een gezin te hebben, en vergeef mij, dit gevoel had ik niet eerder.

Ik sloeg de oogen neder. Vermoedde hij, wist hij dat hij mij schuldig verklaarde? Met trage, ook domme oogen keek hij mij aan, hij vermoedde niets. Hij lei zijn hand op mijn schouder:

- Ik heb het leven nooit erg moeilijk, nooit erg ingewikkeld gevonden. Dat dit mij nu moet overkomen, ik voel mij plots twintig jaar ouder, ontstellend is dat gevoel!

Hij dacht weer aan zich zelf, uitsluitend aan zich zelf; het tragische voor hem bestond hierin, dat hij moest vaststellen al dien tijd kinderlijk te hebben geleefd en dat er in zijn eigen familiekring dingen konden geschieden, zonder dat hij ze had zien aankomen en die zijn begrip te boven gingen. Maar geen enkel woord van teederheid had hij over voor mij; het kwam niet eens in hem op dat ook *ik* in dit drama betrokken was, ja, dat *ik* toch eigenlijk vóór de geboorte van zijn dochter in zijn leven was getreden.

- Ik laat u maar, zei ik; ik had niet de kracht

om de kreten die in mij opstormden te verklanken.

Ik opende de deur van zijn kamer. Pierre had de radio aangezet opdat het meisje de luide woorden niet zou hooren, die zijn vader en moeder spraken.

En zoo hoorde ik op dit oogenblik het adagio van het vioolconcert in A van Mozart; gek, dat ik het dadelijk herkende. Deze nobel verholen droefenis omvatte mij als déze sublieme teederheid, waarnaar ik had gewacht, zonder dat Herman, daar eenig vermoeden van had. Welk lijden ruischte de ruimte in; de tranen sprongen mij in de oogen, ik hoorde mijn eigen verdriet, veredeld tot bovenmenselijke schoonheid, vooral tot een bijna adembenemende zuiverheid; aan Herman's borst ben ik toen gaan uitsnikken. Hij begreep er niets van, trachtte mij te troosten met de gewone middeltjes.

- Kom, het zal wel beteren, er is haar, achteraf beschouwd, niets onherstelbaars geschied, zij is nog jong, zal er zich overheen zetten.

Hij begreep heelemaal niet dat mijn verdriet om uw levensavontuur en mijn verrukking daarover samenvloeiden met het besef van de diepe ontgoocheling van het eigen bestaan en nog wel aan zijn zijde.

- Laat mij alleen, vroeg ik.

Ook dit begreep hij niet.

- Bon, zei hij, op de teenen heensluipend.

En toen ik daar zoo lag, in zijn eigen kamer, dacht ik aan de verre dagen, toen ik met u en Pierre alleen woonde, terwijl Herman in Amerika vertoefde. Ook toen bracht ik dagen aan een stuk op het rustbed door, gij en broertje drentelden aan en af, klomt mij schaterend over het lichaam, en soms sloopt ook gij behoedzaam weg, precies als uw vader *nu* deed, toen gij zaagt, dat ik moe was en een beetje stilte, een beetje rust noodig had; ik moest mijn verlangen niet zeggen aan u, gij gaaft u daar met wonderlijke intuïtie rekenschap van. Anderhalf jaar bleef Herman in Amerika en anderhalf jaar heb ik met u beiden in een heerlijke rust geleefd.

Ik genoot van iedere seconde, die wij onder ons drieën doorbrachten; ik heb heel dien tijd niets, letterlijk niets gedaan dan gedroomd, dan geleefd met u, gelezen, gezongen, mij zelfs den tijd niet gunnend om mij te schamen dat ik zoo weinig aan hem, in Amerika, dacht. Hij kloeg in zijn brieven over mijn zwijgen, mijn liefste bezigheid. Maar erg

klagen deed hij niet; het verontrustte hem niet eens, zóó zeker was hij van mij; hij was er van overtuigd dat, als hij zou wederkeeren, hij mij onveranderd zou terugvinden, vooral onveranderd te zijnen opzichte: de vrouw die zijn huis naar beste vermogen bestuurde, de vrouw met wie hij den nacht doorbracht, de moeder van zijn kinderen, die erg haar best deed opdat die kinderen het welvaren zouden kennen, dat hij voor hen droomde. Het kwam niet in hem op dat ik al dien tijd in mijn eenzaamheid naar een andere mannenstem zou kunnen luisteren; in geen enkelen brief liet hij iets van onrust over echtelijke trouw doorschemeren; een enkele maal had hij daarop gezinspeeld en dat was toen hij uitvaarde naar Congo, maar al den tijd, dat hij in Amerika verbleef, kwam het eenvoudig niet in hem op, dat ik wel eens elders de teederheid zou zoeken, de teederheid van den man, die ik al dien tijd toch zou moeten missen.

Er is iets stuitends in de mannelijke zekerheid over het alleen-bezit van de echtelijke vrouw. Het is het bewustzijn, dat de vrouw er van doordrongen is, dat zij nergens béter terecht kan dan bij den

man, aan wien zij haar lot en leven heeft verbonden. Deze gerustheid is een besef van mannelijke ijdelheid en ik vermoed ook een bewijs, dat de liefde van den man tot zijn vrouw verkeerd is in gewoonte; hij bezit zijn vrouw, zooals hij een pijp bezit, een makkelijken leunstoel, en erg warme pantoffels; het komt ook niet in hem op, dat hij al deze hem dierbare voorwerpen wel eens zou kunnen missen of kwijtgeraken...

's Avonds nam ik u beiden op mijn schoot, zette mij voor den open haard en *gij* waart het, Jeanne, die verteldet. Welke fantasie droegt *gij* in u om en welke atmosfeer wist *gij* te scheppen! Ik luisterde verrukt, bekoord, fier, ik streelde u daarbij traag door het haar en toen ik er mede ophield, eischtet *gij* dat ik er mede doorging; ik heb toen vaak geglimlacht; kende ik deze behoefte aan teederheid niet? Ik had u met zulk blij gevoel ter wereld gebracht, ik geloofde vastelijk, dat met uw geboorte mijn leven, *ons* leven, heel anders zou worden, dat, eindelijk, het leven dat ik mij gedroomd had in vervulling zou gaan. Ik beminde u, mijn kind, lang vóór *gij* geboren waart, och, laat mij hierover zwijgen, is dit niet met iedere moeder het geval? Daarbij

gij zult wel meer in uw leven opmerken dat ongelukkige menschen zich des te hardnekkiger aan hun kinderen hechten, naarmate zij ongelukkig zijn. Wat later een ontgoocheling zal worden: geen enkel kind blijft bij zijn ouders, dat is de wet van natuur en leven. Mijn liefde voor u is nooit verminderd, hoef ik het u te zeggen? Neen, glimlach niet om de moederlijke naiviteit u dit mede te deelen, wij allen hebben af en toe behoefte om dingen, die perfekt geweten zijn, nog eens en nog eens te herhalen. En eigenlijk, heb ik u thans veel meer lief dan vroeger, ja, het is mogelijk, doordat mijn liefde van deernis en fierheid is vervuld.

Toen vader in Amerika verbleef, ontdekte ik bijna iederen dag met vreugde dat gij zooveel van mij, zoo weinig van hem had. Hoe heel anders openbaarde zich het innerlijke wezen van Pierre aan mij. Reeds in zijn prilste jeugd was hij een kleine, stille topper, met buitengewonen zin voor orde; nooit liet hij, bijvoorbeeld, een kreet van niet te verantwoorden vreugde, nooit verraste hij door een gebaar van lompe, jongensachtige kracht. Veertien jaar is hij nu en zijn ernst en degelijkheid schrikken mij af: ik word zoo vaak ontroerd als ik

hem aanzie: zoo groot, zoo breed, zoo degelijk en leerzaam, wat zal hem in dit leven ontgaan! Gij kondet soms midden in uw spel en uw dartelijke uitgelatenheid heel stil worden, mij omvatten, ‘Maps’ zeggen met glinsterende oogen, en op mijn schoot komen droomen. Maar wat waart gij óók koppig! Niet altijd liet gij u door mij leiden, als wij gingen wandelen moest gij uw eigen weg volgen. Ik zou u honderd kleine voorvallen kunnen verhalen, maar tot wat nut? De tijd is voorbij. Op uw leeftijd wordt men niet graag aan zijn jeugd herinnerd, er zijn ouders, die daardoor de gelukkigste momenten van hun kinderen bederven. Dit koppig-zijn van u verontrustte vader meer dan mij. ‘Koppig stuk’, zei hij dan, soms waarlijk boos...

En aan dit koppig meisje van mij schrijf ik nu al deze dingen, welke ik haar nooit zou durven zeggen. Waarom? Ik herinner mij vroeger in een Fransch romannetje te hebben gelezen: omdat het papier niet blozen kan!

Moeder.

P.S. Ik heb mij vroeger toegelegd om mijn talrijke droomen te verklaren, ik herleidde ze tot voor-

vallen, waarnemingen, gevoelens, die ik in den loop van den dag had gekend of ondergaan. Ik droomde ontzettend, de atmosfeer van een droom, meer dan zijn 'verhaal' (als ik dit woord kan gebruiken in dit verband) hing heel den morgen als een net over mij. Maar Uw droom begrijp ik niet...

Brussel, 9 October 1938

Marie Flénu-Aspin aan Jeanne Flénu

Liefste Jeanne,

Ik heb mijn vorig schrijven tamelijk bruusk afgebroken; ik voelde mij veel te vermoeid om nog te schrijven en ook: ik wilde u niet langer naar mijn antwoord laten wachten. Ik ben in diepen slaap gevallen; vader is mij niet komen wekken en heeft mij maar laten liggen waar ik lag: op den divan in onze huiskamer. Ik vermoed dat hij ditmaal zeer, zeer nieuwsgierig was naar wat ik u had geschreven: hij nam het omslag op de hand, woog als het ware de vellen papier, die ik volgekrabbeld had, bekeek aandachtig het omslag, maar zei niets en is vertrokken. Aan de deur wendde hij zich nog eens om, keek mij aan, dacht waarschijnlijk: 'daar ligt die gekkin'; nu is hij weg, nu voel ik mij zeer frisch, zeer opgewekt, voel ik mij vrij, zooals ik mij altijd voel als hij niet in huis is.

Wat ben ik toch onrechtvaardig voor hem! Ik kan eigenlijk mijn weerzin voor hem niet goed verklaren en als - stel ik mij in den laatsten tijd her-

haaldelijk voor - een rechtbank vonnis moest vellen over ons beiden, dan vrees ik erg dat het te mijnen nadeele zou zijn. Ge zult mij vragen: wèlk proces, ik weet het niet. Maar er hangt iets in de lucht van een gerechtszitting, een verklaren van feiten en gebeurtenissen en een rechterlijke uitspraak; ik begrijp het niet, het is waarschijnlijk weer mijn ziekelijke verbeelding, die op hol is geslagen en mij dagen lang laat leven in een atmosfeer van gerecht en gerechtigheid en alsof ánderen vonnis zouden vellen over wat mijn leven was en dat van vader.

Pierre is nu ook naar school; hij brandt van verlangen om te vragen, wat er toch allemaal gaande is, hij weet u weg, hij weet dat vader en ik in den jongsten tijd veel over u hebben gesproken, hij ziet mij schrijven, maar het zou niet correkt zijn te vragen waarom en waarvan en dus zwijgt hij, deze zoon van zijn vader. Daarstraks is hij bij mij gekomen en vroeg fluisterend: of ik nog veel verdriet had. Ik staarde hem aan alsof er een mirakel gebeurde. Terzelfdertijd zag ik, hoe hij mij gespannen aankeek: zou ik boos worden om zulke onbescheiden vraag en hem verwijten toesturen? Ik had op

dat oogenblik groote deernis met hem en misschien heb ik nooit zoo volledig geweten, ofschoon ook nu toch weer méér gevoeld dan geweten, dat ik ook hem lief heb en dat ook hij mijn kind is.

- Het zal wel over gaan, zei ik, maak u maar niet ongerust, jongen.

- Goed dan, moeder, ik ga.

Ik was alleen: het meisje winkelde. Een bleeke zon hing aan de ramen en toen ik mij rekenschap gaf dat het ontzettend stil was in ons huis, stil ook op straat, alsof de heele stad ondergesneeuwd lag of bedolven, greep ik naar de pen en hier schrijf ik nu opnieuw. Het is mij een behoefte geworden mij te belijden aan u: zoudt *gij* de rechter zijn, die moet oordeelen over vader en mij? Gij, ons kind? Maar gij zult niet kunnen vonnissen naar eer en geweten, omdat gij slechts *mij* hoort en van vader niets, niets afweet dan wat ik u over hem vertel en dat is, ben ik mij bewust, niet heelemaal objectief. Vonnis dan niet en laat mij, voor eens en voor de laatste maal in mijn leven, mijn hart uitstorten. Het geeft mij zulke opluchting, maar ik schreef u dat al. Zoo ben ik dan heelemaal alleen, en gij zijt vlakbij.

Van den dag is mij de morgen zeer lief; de druk-

king van den nacht wijkt dan langzaam van mij, ik houd mij met mijn huishouden bezig, praat wat met de meid, en vooral: zij praat met mij, er is dan een lichte vroolijkheid tusschen ons beiden, waar Herman en de kinderen buiten bleven; het leek mij altijd alsof ik dan heel alleen in deze gerieflijke behuizing woonde; het zoemen van den stofzuiger was mij een aangename muziek, soms hief het meisje een vooizeke aan en vaak kon ik mij niet weerhouden de simpele liedjes van de straat mede te zingen, voor zoover ik die dan kende. Nooit scheen de zon zóó vroolijk, zoo tintelend-helder en zoo dartel als die morgenden; ofschoon volop ingenomen door de kleine banale bezigheden, ontsteeg ik dit leven van elken dag. Vergeef het mij: ik leefde dan heelemaal voor mij alleen. Soms ging ik, even maar, in een zetel aan het raam zitten, uitstaren naar buiten, de laan òp, naar het gewemel van het zomerloof, naar de lucht, de trams, de auto's, de menschen die veel te veel haast hebben, altijd. Met mijn handen doelloos in den schoot zat ik en het scheen mij vaak genoeg toe, dat ik had opgehouden te leven en dat ik door een bizondere bestiering van het lot nog getuige kon

zijn van het leven van anderen. Een vreemde sensatie verschaftte het mij, iets wonderlijks: getuige zijn van het leven en er zelf geen deel aan hebben. Soms kon het mij innerlijk zóó opwinden en ook ontroeren, dat ik niet ademen dorst. Het speet mij niet, dat ik slechts getuige was, integendeel: ik waande mij uitverkoren. De Heer van leven en dood moest mij uitzonderlijk genegen zijn om dit toe te laten: uit het leven en niet in den dood, merkwaardig, niet waar?

Het duurde niet lang, enkele seconden wellicht, luttele minuten misschien, mij echter een tijdeloosheid. Soms droomde ik geheel wèg uit tijd en ruimte: ik leefde met u en Pierre den tijd weer dat wij onder ons drietjes waren. Een vroeger leven welde in mij op: mijn kostschooltijd, mijn vriendinnen, vooral mijn heerlijke eenzelvigheid van in mijn vroegste kinderjaren. Ik heb mij nooit erg veel om mijn familie bekommerd, moeder is jong gestorven, ik herinner mij slechts een jonge vrouw, met wie ik wandelen ga in de velden, die mij naar de verre stad brengt, waar ze mij een strooien hoedje met madelieven laat passen, een blanke, stille, teere vrouw, een waterstraal in het gouden

veld rond onze fabriek, een altijd kuchende vrouw, die erg stil werd als zij muziek hoorde, die zich af en toe aan het oude klavier van haar moeder zette en met een broos stemmetje zong. Vader kwam dan vaak op de teenen binnen, omhelsde haar en ging weg. En op een morgen word ik geroepen: het vertrek is schemerig, er staan plechtige kaarsen omheen moeders sponde, vader ligt op het voeteneind te snikken en tilt mij plots op, ik zie moeder, maar ik kan niet begrijpen dat ik haar voor het laatst zal zien. Zeker, zij is erg bleek en haar wangen zijn ingevallen; het Lieve Vrouwenbeeldje in de kerk is van was en heeft eenzelfde gelaatskleur. Maar van dit Lievenvrouwebeeldje kan ik de oogen zien, moeder heeft de hare geloken. De blonde lokken hangen in lange tressen naast haar. Om haar bleeke handen is een paternoster geslingerd; ik zie de roode kralen daarvan als kleine rozen schitteren. En het vreemde, witte gewaad waarin moeder ligt, dit gewaad waarin ik haar nooit heb gezien en waarvan de meid zal zeggen dat het de bruidstooi is van moeder... Eigenaardig genoeg, kan ik mij mijn vader niet als jonge man voorstellen. Als ik aan hem denk, zoals ik nu

denk: intens, zie ik hem als een moe, oud man, met een slipjas en een valen baard... Ik geloof wel, dat hij gepoogd heeft moeder zoo gelukkig mogelijk te maken; maar het wil mij maar niet uit den zin, dat hij veel te oud voor haar was, dat hij haar méér een vader dan een man moet zijn geweest. Hoe ook, in mijn ouderlijke woonst vond ik van eerstaf datgene wat mij zoo vertrouwd is geweest, heel mijn leven lang: de stilte, zelfs op de enkele korte namiddagen als ik moeder hoor zingen, zich zelf begeleidend op dit oude klavier van mahoniehout met toetsen, geel als ivoor. En die stilte - en geduld, en gehoorzaamheid - bleven mij bij in de kostschool.

Daarzei men mij, dat ik toch moest trachten anders te worden, dat ik mij moest laten medesleepen door de vroolijkheid van de anderen, maar ik begreep niet waarom ik dat doen zou en dus spande ik mij niet in. Hoe drukker en lawaaiiger de anderen, hoe stiller het in mij werd; er was ook geen tweede leerlinge, die met zooveel geduld, onverschilligheid noemden ze het, haar werk deed. Maar van jongsaf had ik het besef, dat het wel eens anders zou worden. Dat ééns mijn leven een keerpunt zou

kennen, kortom: dat ik eens mijn weerwraak zou kennen op àl de anderen, dat ook mijn uur zou slaan, inniger, zuiverder van klank dan dat van de anderen. Zoek er geen ijdelheid in, troost was het, en anders niets, troost omdat ik wellicht in de diepte van mijn hart het toch af en toe moet hebben betreurd niet anders te zijn geweest. En mijn gehoorzaamheid aan leeraressen en aan medeleerlingen, waaruit sproot zij anders voort, dan uit het feit, dat ik van mijn prilste jeugd af moest leeren gehoorzamen, thuis? Beval men mij iets, ik moest dadelijk luisteren, zelfs al had ik er heelemaal geen zin in, geen bevel mocht een tweede maal worden herhaald, het zou de stilte breken, die moeder zóó noodig had als brood. Soms, op de dagen van bezoek, gebeurde het wel eens dat de ouders van mijn vriendinnen mij bekloegen; een zoo stil, een zoo gehoorzaam, een zoo geduldig kind, en die zoo weinig bezoek krijgt van haar familie, wat is het te beklagen! Ik kon dien toon van medelijden niet verdragen, boos liep ik weg en meer dan eens betrapte ik er mij op die lieden te verfoeien. Wacht dacht ik, later, onthoud mijn naam, later zult gij er van hooren. Ik zou een kunstenaar worden,

een zangeres, een schilderes, een tooneelspeelster, wat weet ik nog; één ding staat vast, er zou mij op zekeren dag iets geschieden waardoor mijn lot en leven een heel andere bestemming zouden krijgen, eensklaps zou het geschied zijn, op een oogenblik wellicht, dat ik er mij het minst aan verwachtte; ik zou allen hier verlaten en allen zouden mij met jaloersche verstomming nakijken. Verwachtte ik dezen ommekeer van lot en leven als belooning voor mijn gehoorzaamheid, voor mijn geduld, voor die stilte in mij? Het kan, maar met al deze dingen voelde ik mij toch zóó volmaakt in mijn schik, dat het mij voorkwam, dat zij op zichzelf reeds een belooning waren; mijn jonge meisjes-geluk had deze vormen nu eenmaal aangenomen en géén ander. Reeds toen kon ik mij op de slaapzaal, in den tuin, in de studiezaal, wáár ook, zoo goed als levenloos ophouden en staren en droomen en hopen.

Van haar jongste jaren af moet ook Diana in de kostschool zijn gekomen, het is echter maar eerst tijdens ons laatste jaar dat zij mij opmerkte. In den valavond wandelde ik in het cypressenlaantje; de lucht zat vol roode slierten en wolkenrafels. De zon

verzonk in een waaier van de diepste kleuren. Een merel floot een donker lied. Daarna luisterde ik. Dan werd het heel stil, ontroerend stil. De natuur kan van die stilten hebben, die u naar de keel grijpen en het hart laten zwaar wegen van ongeweten dingen. Aan den anderen kant van de laan rees, in een vijvertje van allerzoetst groen, de zilveren hoorn van de maan. Uit het struikgewas trad Diana op mij toe. Zij keek mij zwijgend aan, haar bruine oogen vingen den laatsten gloed op van de stervende zon.

- Wonderlijk, zei ze, een avond als deze, voel nu toch eens hoe mijn hart bonst. Zij nam mijn hand en legde haar op haar boezem; als een schuwe vogel rustte mijn hand op haar borst; ik voelde het kloppen van haar hart.

- Och, zei ze, het is mijn bloed dat zoo jaagt. Jaagt het uwe dan nooit? Zijt gij altijd zoo stil?

- Ja, fluisterde ik, ondanks mij zelf.

- Dan moet deze stilte u wel een diepe heerlijkheid zijn.

Ik knikte:

- Ja, dat is ze.

- Ik kan haar niet verdragen, ik kan hier niets ver-

dragen, u ook niet, begrijpt ge? Ik haat de stilte in u.

Ik glimlachte over mijn verwondering, voelde mij onrustig.

- Ga nu maar, zei ze, of liever ik zal gaan, ik zal uw stilte niet storen. Hoe gelukkig zou ik zijn als alles in de lucht vloog.

Maar zij loste mijn hand niet.

- Het zal wel overgaan, Diana, er is een einde aan alles.

Zij keek mij spottend aan. 'Filosoof óók al, dat kind heeft alle deugden!'

- Zijt gij mij komen opzoeken om ruzie te maken? Ik zou niet weten in wat ik u heb gehinderd.

- Ik zou niet weten, bootste zij mij na, dat duifje weet heelemaal niets; maar ik haat die kruid-jes-roer-mij-niet, zij zijn tot alles in staat!

- En als zij u daarmee niet hinderen?

- Zij hinderen mij door hunne schijnheiligheid.

- Ik ben mij niet bewust, schijnheilig te zijn.

- Ja, gij zijt, gij zijt het, gij zijt het, waarom zoudt gij het niet zijn?

- Ons verder praten heeft heelemaal geen zin. Dag Diana, ik ben niet boos op u, maar waarom zijt

gij het op mij? Van die schijnheiligheid gelooft gij toch zelf niets?

Ik rukte mij los en ging slenterend heen. Dien nacht kon ik niet onmiddellijk slapen, het leek mij duidelijk dat Diana leed onder iets, dat haar lijden, of haar woede, een uitweg hadden gezocht. Maar wat kon het zijn dat haar gemoedsrust had verdreven? Welke tragedie had zich in dit jongemeisjesleven voorgedaan?

Den volgenden dag schreef zij mij een briefje, dat ik het haar maar moest vergeven, dat zij mij niet meer zou lastig vallen. Maar nog denzelfden avond stopte zij mij een ànder opstelletje in de hand: 'Neen, gij zijt geen heilige. Er bestaan geen heiligen. Het is niet mogelijk, dat er in dit leven heiligen zouden zijn. Waarom zoudt gij een heilige wezen? Gij zijt een vrouw. Gij zijt bang voor het leven en daarom zijt gij zoo stil, zoo gehoorzaam, zoo geduldig, drie maskers waarachter gij uw angst voor het leven verbergt. Uw lichaam is als een blanke vaas, waarin het gist van levensdorst. Ik zou uw lichaam willen zien; doorheen dat blanke omhulsel zou ik de gisting van uw rooden levens-wijn ontwaren. Als ik kon, rukte ik u de kleeren

van het lichaam, ik zou aan allen willen toonen hoe uw huid niet van marmer is maar dooraderd van drift om het leven te beginnen.’

Tot dan toe had ik slechts enkele brieven van vader ontvangen: gewone degelijke brieven: hoe gaat het u, mijn kind? Ik zal Zondag niet kunnen komen, ik moet hier of daar heen voor de fabriek, neem mij niet kwalijk. Ik weet wel dat mijn lieve dochter zeer haar best gedaan heeft, ik moet haar rapporten niet nakijken, maar toch ware ik graag gekomen, lieve dochter en zoo voort... Maar nu zulk, - opgewonden, geforceerd - schrijven! Ik ontstelde er hevig van. Mijn eerste opwelling was de brief tot een prop papier te ballen en hem haar voor de voeten te werpen. Maar ik kon dat niet, zulke razernij moest een diepen ondergrond hebben. In wèlken bodem wortelde deze haat? Peinzend ging ik naar boven; op het portaal stond zij voor mij. Trotsch keek zij mij aan. Op dit oogenblik kreeg ik het gevoel alsof zij zich op mij ging storten en mij de kleeren van het lichaam rukken. Ik sloeg mij de handen voor de borst en wachtte bevend! Maar fier richtte ik mij op; laat ze beginnen, dacht ik, ze zal zich reken-

schap kunnen geven hoever zij verkeerd is.

En andere brieven schreef ze me, brieven om mij te hoonen, te kwetsen, om mij het bloed óp te jagen. Op een keer vroeg ze mij of ik den moed bezat om nog eens bij valavond in het cypressenlaantje te komen. Zeker dien moed had ik. Gejaagd stond zij op mij te wachten.

- De 'Krab' is in de geburen, zei ze, die spionneert mij tegenwoordig voortdurend, ik bak haar nog weleens een leelijke poets, daar kan ze van op aan.

- Maak het dan maar kort, antwoordde ik, 'ge ziet dat ik den moed heb om aan het verlangen van mijn eenige en ergste vijandin tegemoet te komen.

- Gij mijn vijandin? Gij zijt mijn liefste vriendin en ik zou wenschen, dat ik het ook van u worden kon. Luister, ging zij gejaagd verder, onrustig in het ronde blikkend, hebt gij dan geen behoefte aan teederheid? Verlangt gij er dan niet naar dat iemand u met groote teederheid zou omringen? Teederheid, is een van de liefste woorden in onze taal, die ik ken. Het drukt voor mij uit een zacht gevoel van geluk, een teere gratie, een gesublimeerde liefde, als het ware. Bij het hooren van dit woord

gaan er bij mij heimelijke snaren aan het trillen, het is de lieve wind die de harp beroert. Teederheid, herhaalde zij, teederheid is het hoogste van wat het leven ons reiken kan. De la tendresse, herhaalde zij in het Fransch, ik ben het nooit vergeten.

Een zekere opwinding had zich van haar meester gemaakt.

Het woord 'teederheid' klonk mij als een verlossing toe.

Dàt was het, waarnaar ik verlangde, waarnaar ik heel mijn leven verlangen zou.

Ik wist het toen reeds.

Mijn leven zou één verlangen zijn naar teederheid, een droomend verlangen.

Ik voelde mij te zwaar voor deze wereld, de aarde zong niet onder mijn voet. En dit was het vooral: ik voelde ineens een verschrikking voor de wereld, voor de menschen. Onbewust heeft Diana mij een afkeer ingegeven voor het bestaande. Zij vertelde mij van haar ouders; iederen dag kon ik het bestaan aanschouwen van de Krab, een mislukt bestaan, verzuurd en verbitterd; ik herinnerde mij den strijd van vader

voor de fabriek, tobbed van den vroegen morgen tot den laten avond! In mijn verbeelding zag ik hoe onze arbeiders leefden op hun verre gehuchten, met hun slonzige vrouw, met hun reesel blerrende kinderen en op Zaterdagavond stinkend naar drank, ruziemakend in hun vuile krotten, waar het naar verkensdrek rook. Ik ging scherper letten op het gelaat van de weinige menschen, die ik ontmoeten kon. Weinigen toonden mij een open, naar de zon gekeerd zorgeloos gezicht, stralend van levensblijdschap. (Welk prachtig woord blijdschap, des te prachtiger naarmate men het te minder gebruiken kan!) Een groote druk voelde ik mijne borst omklemmen. Ik besepte met groote duidelijkheid, dat er iets verkeerd was in deze wereld. Ge zult het wellicht onverantwoord vinden, Jeanne, omdat gij verstandelijker zijt aangelegd dan uw emotionneele moeder, maar ik haatte wereld en maatschappij en ik ging daarvoor uitsluitend op mijn gevoel af. Mijn intuïtie, mijn instinct, geboden me te gelooven dat de wereld een duistere nachtmerrie was; ik verlangde hartstochtelijk naar een land van licht.

Naar buiten liet ik niet blijken dat ik mijn stilte,

mijn gehoorzaamheid, mijn geduld verloren had; niets scheen mij op de kostschool nog zin te hebben en de kostschool nog het minst van al. Ik zei niemand iets, dorst Diana niet inlichten over mijn plan, maakte geen scènes, vluchtte niet weg, ik zei eenvoudig tot mij zelf: ik ga weg, ik aard hier niet langer, ik ga naar huis. En ik ging aan de rivier van mijn dorp liggen droomen van dit andere land, bourgeoise, die ik geworden ben.

Ach, het was toch niet deze brief die ik u wilde schrijven, zal ik de kracht hebben om u te zeggen, wat ik nog zeggen moet? Laat mij opnieuw beginnen, wacht op mij...

Moeder.

Spoedbestelling***Brussel, 10 October 1938.*****Marie Flénu-Aspin aan Jeanne Flénu**

Lieve Jeanne,

Ik moet u een bekentenis doen: ik ben vandaag bij u geweest en mijn grootste verwondering bestaat hierin, dat ik weer thuis ben, zonder u; dat ik vanavond over vader en naast Pierre het maal heb genoten in de stilte, die sinds uw vertrek in ons huis als een dichte wolk hangt; dat ik aan géén van hen heb gezegd, dat ik om zoo te zeggen vlak bij u was, en vooral, ik herhaal: dat gij niet hier zijt.

Dezen ochtend ontwaakte ik met de gedachte: ik ga naar haar. Nauwelijks had vader ons huis verlaten of ik spoorde naar u, ofschoon bevangen door twijfel en onzekerheid, of ik wèl deed, gedreven echter door een dieper instinct. Laten wij het maar moederliefde noemen, maar het kan ook zijn dat het medelijden was, erbarmen, drang om te helpen, wellicht een afwijking van de rede; hoe ook, ik moest naar u.

In den trein kwam ik eenigszins tot bezinning,

ik vroeg mij af wát ik doen zou: u als het ware overvallen en mede naar huis nemen, u zien en spreken en dan afscheid nemen, trachten u in de volheid van een plein of van een straat te ontwaren? Ik kwam niet tot eenige opheldering met mijzelf en besluiteloos verliet ik het station. Een nog grooter verwarring kwam over mij toen ik op het groote plein stond, waar trams, vrachtwagens, auto's, fietsen mij omcirkelden, de kringen om mij heen al nauwer en nauwer toehalend. Het leek mij of ik spoedig op mijn bevende knieën zou zinken bereid tot een wreeden dood; zoo moet het hert er aan toe zijn als het zich in het woud langs alle zijden door jagers en honden omringd ziet. Maar op het teeken van een onzichtbare hand werd alles stil, de golving verebte tot kalmer deining en het lijkt mij nu toe dat ik in droomtoestand door de stad ben gewandeld. Langs flitsen van op aluminium weerkaatst zonnelicht, spiralen van beweging, een haastig verkeer, midden snelle lieden ben ik als het ware blindelings tot het huis gekomen, waar gij thans verblijft. Toen ik er midden de ontvangst-kamer stond ben ik plots heel helder en alles beseffend geworden. Maar toch geschiedde dit

binnen mij; naar buiten bleef ik in dien wakenden droomtoestand; ik zag alles heel scherp, haarfijn en toch hield ik als het ware mijn oogen gesloten.

Een vleezige dame kwam van achter een bureautje op mij toe, knikte mij vriendelijk tegen en zei een paar woorden. Ik las iets meewarigs, iets van mededoogen in haar oogen en de minzame plooi van haar mond scheen mij te zeggen, dat zij onmiddellijk begrepen had wie ik was en vooral: *wie* ik kwam halen. Deze familiariteit hinderde mij, het kwam mij voor, dat zij zoowel u als mij en wat ons aan elkaar verbindt op een lager, gemeenzamer plan wilde brengen.

- De 'juffrouw' komt dadelijk, zij is even uit, zet u toch.

Dit 'juffrouw' klonk mij vreemd in de ooren. Het was de eerste maal dat ik mijn dochter, *u*, juffrouw hoorde noemen.

De dame schoof een stoel nabij en ik beken dat het mij goed deed even te kunnen zitten. De blikken van de vrouw bleven mij hinderen, zelfs toen ik begreep, dat hare vriendelijkheid zich in zorgen zal hebben omgezet, waarmede gij goed zult zijn gevaren. Eindelijk begreep zij, dat zij voor

mij niets beters kon doen dan mij ongemoeid laten; zij sprak stiller, bewoog zich als geruischloos en legde stilte óp, zoowel aan haar personeel als aan de pensiongasten, die iets in de kamer te maken hadden.

Na een poosje kwam zij terug bij mij:

- Wilt gij niet liever op haar kamer wachten?

Ik schudde ontkennend het hoofd.

- Misschien beter zoo, hernam ze, als zij u alleen op haar kamer vindt zou haar dat maar overvallen. Wellicht ware het nog het best van al, dat wij haar konden voorbereiden.

- Goed, fluisterde ik.

Eigenaardig, op dit oogenblik had ik alle moeite om mijn tranen te bedwingen, de vriendelijke stem maakte mij nog weeker dan ik reeds was.

Een half uurtje, of misschien meer, of misschien nog niet eens, verstreek. Waar bleeft gij toch? U wachtende werd ik plots door een groote onrust, ja, door een vrees bevangen. Dagen en dagen heb ik zonder eenige onrust of vrees op u zitten wachten; nu ik zoo dicht bij u was kreeg ik het benauwd door de gedachte dat u in de stad eenig lichamelijk letsel - wellicht zelfs meer - was geschied. De

lucht in de kamer werd mij te dik, te zwaar om in te ademen: 'Ik kom weer', zei ik, en ging heen.

Ik wandelde een poosje de straat op en neder, verwijderde mij, bevond mij plots tegenover het hotel waar ik met Herman had gelogeed, toen hij naar Congo vertrok en waaraan ik zulke zonderlinge indrukken bewaar. Wind van water en haven dwarrelde om mij, mij als het ware de heete slapen bettend. Het was middag geworden; een groote rust hing over den stroom en het scheen mij toe of er geen haven meer bestond. Ik zette mij op een bank op het pleintje, vóór den stroom, voelde mij plots ontzettend moedeloos, eenzaam, van mensch en wereld verlaten, vereenzaamd als wellicht nooit iemand vereenzaamd was. (Gij hebt nog Lucien). En toen daalde een groote rust in mij, zulke kalmte als die welke wellicht den dood voorafgaat. Niets trilde, niets bewoog aan mij, het leek of het bloed had opgehouden mij door de aderen te vloeien, of ik verkalkt, versteend op een bank zat, geheel ontdaan, losgemaakt van leven en bestaan. Ik dacht niet, ik voelde niet, mijn hart klopte niet, mijn gemoed lag gestold, ik zat daar in een onbegrijpelijke rust. Wie zegt mij of ik in dat oogenblik

niet zoo goed als dood was, ofschoon nóg ademend, ofschoon nog levend, maar zoo weinig! In den rustigen morgen *vroeger*, was ik een getuige, *nu* een doode. Ik gaf er mij volkomen rekenschap van dat deze grondige inzinking eigenlijk een reactie moet zijn geweest op de doorleefde emoties, maar op het oogenblik zelf, toen ik ontstegen was aan wat wij het leven noemen, los van ieder lijden, van iedere pijn, ook van iedere vreugde, voelde ik mij ... Jeanne kunt gij het begrijpen en vooral kunt gij het vergeten?: gelukkig! Hoe is het mogelijk, zult gij vragen en toch, is het niet begrijpelijk? Had ik mij niet ontdaan van ál wat ons in smarten en vreugden mensch laat zijn, zweefde ik niet, roerloos, gek is dat toch: roerloos zweven, boven al onze menschelijke mizeries, mede- en tegenheden? En is dit niet het geluk: zich bevrijd te voelen van ál wat des menschen is? Maar op deze hooge, ijle witheid van het tijdelooze kan iemand van ons slag zich niet lang handhaven, met een schok rukte ik mij los en keerde toen terug naar uw huis. Ik voelde mij nu krachtiger, helderder, ik wist nu dat ik u niet mocht medenemen, dat ik niet het minste recht bezat om uw lot te beïnvloeden, laat staan het in

een of andere richting te stuwen. Kom naar huis. Kom naar huis, kom naar ons terug, als gij meent dat uw tijd daartoe is gekomen en éérder niet. Dit wil zeggen: meen niet dat gij door eenige conventie gebonden zijt, laat voor u niet die oude, banale wijsheid gelden dat de plaats van een kind onder het dak van zijn ouders is. Keer vrijelijk en volkomen geestelijk onafhankelijk tot ons terug. Ik vrees het oordeel der menigte niet, die menigte zal het niet begrijpen dat ik - uw moeder, zal zij pathetisch onderstrepen - u al dien tijd alleen liet, dat ik niet eens op u heb gewacht. Maar ik weet voor mij zelf, dat ik, als een waarachtige moeder heb gehandeld; indien ik u hadde medegenomen tegen uw dieperen wil in, zou ik u maar ongelukkiger hebben gemaakt, ofschoon ik mij wellicht meer gerustgesteld zou hebben gevoeld dan nu het geval is. Dit laatste is puur egoïsme zult gij opmerken; er is zooveel egoïsme in wat de menschen moederliefde noemen, terwijl langs den kant van den vader een groote dosis ijdelheid vermengeld zit met het gevoel, dat hij zijn kinderen toedraagt.

Ik wil u niet verder verhalen hoe ik ben thuis

gekomen. Ik was iets te laat, ik zei vader dat ik boodschappen had verricht en opgehouden was geworden door een oude vriendin; hij deed alsof hij het geloofde.

Jeanne, laat mij u omhelzen,
Moeder.

Neen, dit was het nog niet wat ik u wilde schrijven. Wellicht kom ik er nooit toe.

Antwerpen, 10 October 1938
Jeanne Flénu aan haar moeder

Lieve Maps,

Ik kom pas terug van de Openbare Leeszaal en daareven stond mijn hart zoo goed als stil, toen men mij zei, dat een vrouw naar mij komen vragen was: die vrouw waart gij, kon niemand anders zijn dan gij, maar waarom zijt gij niet teruggekomen, waarom hebt gij niet gewacht? ... Wij waren samen teruggekeerd!

Vanmorgen ontwaakte ik moe, ellendig, krachteloos; het regende, er scheen geen licht, het geluid klonk gedempt, de stemmen dof. Er hing een onzeglijke weemoed. Wat doe ik hier, op deze kamer, vroeg ik mij af. En meteen nam ik het besluit terug te keeren, volkomen op u vertrouwend. Ik wierp een blik door het raam, een man kocht een krant en toen viel het mij op dat ik al dien tijd niet eens de krant had ingezien; dat ik nog wel éven en om mij op de hoogte te stellen van den 'toestand', bij wijze van overzicht in de Openbare Leeszaal de kranten

vanaf 29 September tot op heden kon inzien.

Wellicht was dit een uitvlucht om niet dadelijk te moeten terugkeeren, een vorm van vrees misschien, een hoop wellicht, dat er nog iets zou gebeuren, waardoor ik niet dadelijk terughoeftde. Gij zult dit gevoel ook wel kennen, dit plots rijzen van de hoop, dit grijpen naar een uitstel, opdat er afstel zou komen, ook al weet ge, diep in, dat hetgene waarvoor ge beangstigd zijt tóch moet geschieden. Een drenkeling klemt zich wel aan een stroohalm vast! Ik had, al dien tijd, weinig moed, weinig zin gehad om de kranten te lezen; wat raakte mij deze wereld, waarom zou ik kennis nemen van al deze telegrammen en van de beschouwingen, gewijd door wie weet welke redacties aan de ‘feiten van den dag!’ Wellicht had die weerzin voor kranten een dieper oorzaak: een soort lafheid, die universeel is, wanend dat het gevaar ophoudt gevaar te zijn als men het niet meer ziet. Ik weet niet, moeder, of gij ... al dien tijd een courant hebt gelezen, wellicht oppervlakkig, gij zijt essentiëel een vrouw uit het verleden, daardoor bemin ik u des te meer en is er een bijzondere soort van melancholische verteederling in de liefde en

toewijding waarmede ik u aankleef, dieper en vuriger dan ooit...

Maar wat heb ik in de Leeszaal doorgemaakt! Woede, walg, afgrijzen en verbittering doorstormen mij nóg en ik hoop dat zij nog lang en altijd in mij mogen blijven trillen, zoodat ik mij altijd weerbaar zal weten tegen de ontbindende krachten, die de wereld beslopen hebben en ons en alles zullen vernietigen ... Ik heb van politiek geen verstand, wat mij zeer spijt, maar wat hier is geschied raakt niet alleen de politiek, het raakt essentiëel de menselijke waardigheid, de waardigheid van onzen tijd, in zijn innigste kern. Het komt mij voor, dat wij onze veiligheid, onze rust, onzen vrede hebben verworven en dit toch maar tijdelijk doordat men een heel volk heeft geslachtofferd, na het de krachtigste verzekeringen van steun te hebben gegeven, een heel volk, wat nog iets heel anders is dan een bevolking; vergeef mij deze naïviteit, alsof gij dit onderscheid niet weet te maken! Het is met afschuw dat ik, de Leeszaal verlatende, aan de negerballade dacht: 'de blanke man kan mijn tegenwoordigheid niet verdragen, hij verwijst mij naar zijn keuken, opdat ik daar het

werk voor hem zou doen, maar ik vreet mij sterk en eens komt de tijd dat ik, veel sterker dan hij, hem de baas zal zijn'. Het lijkt mij dat men bezig is het onrecht sterker te maken, zoodat het onrecht dra heerschen zal over deze wereld, over deze beschaving. Dit vooruitzicht beangstigt mij, ik denk aan Lucien en aan de Lucien's ter wereld, aan welke zijde van de frontlinie zij zich ook mogen bevinden, dit jonge geslacht ter wereld geroepen om de krachten van de beschaving te dienen en niet om te verwoesten, niet om een wereld uit te moorden. Het is nu gemakkelijk gezegd: wij hadden het niet zoo ver moeten laten komen, maar wat hebben wij gedaan om te beletten dat het zoo ver zou komen? Wie durft hier antwoord op geven in onze kringen? Wij hebben al dien tijd zelfzuchtig geleefd, denkend aan eigen genoeg en wanend dat onze belevenissen het bestel van de wereld raakten, maar wij hebben ons eigenlijk om dit bestel van de wereld niet bekommerd, wij hebben grifweg aanvaard dat anderen zich inspanden om de kastanjes uit het vuur te halen, maar dit vuur is thans zoo hoog opgelaaid, dat ik het reeds branden zie aan alle horisonten.

Lieve Maps, er zijn oogenblikken dat ik meen dat het maar best ware dat een of andere Godheid in zijn hoogen toorn deze wereld zou verdelgen; zij schijnt mij tot zoo weinig bekwaam te zijn, een nieuwe frissche menschheid, glanzend van oorspronkelijkheid, zou deze aarde moeten bevolken. Twee bemerkingen zijn hier te maken: het overlaten van deze verdelging uit wraak aan een of andere Godheid is een vlucht voor de verantwoordelijkheid en wie waarborgt ons, dat een nieuwe menschheid, laat zij dan al 'glanzend' van oorspronkelijkheid zijn, niet in dezelfde kwalen zou hervallen, op den duur, als de onze, dit onmachtig gedoe; zoodat ik weer tot mijn eerste uitgangspunt kom: laat deze wereld vergaan, plots, fel en geweldig, steek dit verdorven Walhalla in brand, maak er een einde aan, onmiddellijk, zonder kreten of pijnen! Het is nu al meer dan genoeg. Wij kunnen een moeilijk bestaan nog wat rekken; een bekwaam geneesheer kan een stervende nog een paar dagen in leven houden, maar het allerlaatste komt onafwendbaar tóch en ik vraag mij af wat voor zin het heeft een doodsstrijd te verlengen? Dr. Axel Munthe heeft daarop een antwoord gegeven. Zijn

antwoord sloeg op een individu, ik breid het uit over de totaliteit. Ziet gij iets anders dan afgronden, waarin wij allen een pijnlijken en bitteren - en dit laatste is nog het ergst van al - doodsstrijd zullen kennen en vergaan in oneer en schande in een dood, die te laat zal komen, altijd te laat?

De romans, die men ons te lezen heeft gegeven, logen bijna alle, doordat zij ons niets essentiëls zegden, zij raakten de kernproblemen van onzen tijd niet, zij hadden niet eens een maatschappelijke achtergrond. Als men de oudere auteurs leest (Balzac, Stendhal) krijgt men - buiten de onthulling van menschenlevens in hun diepste en geheimste bestaansreden - een helder inzicht in de maatschappij, in de wereld van hun romanhelden. De boeken van onze moderne schrijvers vertellen ons alledaagsche gebeurtenissen en avontuurtjes van lieden, waarvan men niet goed weet in welken tijd zij leven en die met het is eender welken tijd schijnbaar nooit iets te maken hebben gehad. Het is een ontkenning van de doodeenvoudige waarheid, dat het bestel van dezen of van het is eender welken tijd, diepgaand ingrijpt in het leven van ieder mensch. De mensch anno 1938 (niet de roman-

held) zit met al zijn vezels vast in de klem van onzen tijd en ondergaat daarvan ook, in zijn geheimste zieleleven, den invloed. Maar niets daarvan of zeer weinig, vindt men in de romans van onzen tijd terug, zij leeren ons niets over de diepere oorzaken, gevolgen van wat onze tijd en zijn tekort en zijn nood is. En daardoor is er in de boeken van onze schrijvers een groot tekort, een groote onvolledigheid, gewild of niet, ik laat het buiten beschouwing. Dat Balzac en Stendhal van hun tijd waren heeft niet belet dat zij ook van onzen tijd zijn. Ik ken hun volledig werk niet, maar ik geloof dat men door hun werk een levendiger beeld krijgt van de eerste decennia van de Negentiende eeuw dan door vele geschiedenisboeken. In zekere gevallen hebben onze romanciers naar het historisch verleden gegrepen om iets te kunnen zeggen van wat essentiëel het hart van het heden raakt. In de scholen stopt men onze hersens vol met wetenswaardige futiliteiten, in het huisgezin bloeien wij in de schaduw van vader of moeder en leeren wij niets over de diepere oorzaken en gevolgen van maatschappij, bestaan, leven. Daardoor komt het dat wij zoo ontredderd zijn in deze diep-

tragische dagen en wij uitzien naar een houvast, naar een stuur. Men heeft ons niet voorbereid, men heeft ons in het water geworpen om te leren zwemmen...

Maar het leven is toch wonderbaar, moeder. Terwijl ik dit schrijf staat in mij een groote drang op tot verzet, wat wil zeggen tot leven, niet tot een leven van instinct, tot een leven, dat er zich toe zou bepalen om geleefd te worden, zonder meer, maar om te leven, zoo intens, zoo vurig mogelijk en om - maar hoe, weet ik nog niet - mijn aandeel te nemen in den strijd om het getij te keeren. Ik wil niet meer ánderen de kastanjes uit het vuur laten halen, ik wil er bij zijn en strijden voor een betere menschheid. Hoe diep-in wanhopig ik daarzooeven ook was en hoe bitter gestemd, ik voel op dit oogenblik een radeloozen drang om te leven, óp te staan en ik weet nu, dat ik bereid ben om verder te gaan dan Lucien. Ik weet wel: het is het instinct van zelfbehoud, dat mij zoo schrijven doet: met den dood voor oogen herkrijgt de drenkeling een krachtigeren levensdrang. Alles wat ik hierboven schreef over dit neerstorten van onze wereld in het Niet, vergeet

het, vergeef het, deze wanhoop is niet meer de wanhoop van dit oogenblik en indien ik zoeven met een hooghartig gebaar de Hoop wegstiet, ik grijp ze nu aan, ik dwing haar om tot mij te komen: ik wil leven opdat het leven voor mij en voor allen levenswaard zou worden. Dat wil ook zeggen, dat ik niet meer naar huis keer: ik blijf in deze stad (of in een andere), ik zoek een betrekking, wat mij niet moeilijk zal vallen, naar ik hoop, en ik tred met harden tred het leven tegemoet. Ik zal het vader schrijven; gij, moeder, zult mij begrijpen maar tracht mij niet te weerhouden, ik zie alles helder voor mij, ik moet vooruit, een terugkeer zou een nedergang wezen. Ik voel het bloed zóó krachtig in mij stroomen, dat ik niet meer de noodige rust en ingetogenheid bezit om u te schrijven. Dag lieve, lieve moeder,
Jeanne.

Spoedbestelling***Brussel, 10 October 1938*****Herman Flénu aan zijn dochter**

Jeanne,

Ik had niet kunnen verwachten ooit in mijn leven te doen of te zullen doen, wat ik nu onderneem. Dat ik het doe begrijp ik nog niet volkomen, ik kan het slechts gedeeltelijk verklaren met behulp van die oude levenswijsheid die zegt: dat geen mensch ter wereld ooit het recht heeft volkomen zeker te zijn van zich zelf. Ik heb altijd iedere zoogezegde levenswijsheid verachtelijk ter zijde gezet. Gij weet genoeg dat ik een positief man ben, die zich niet drijven laat op willekeurige stemmingen en nog minder op het genoegen van vage emoties, onbepaalde aandoeningen. Ik heb nu eenmaal voor mij zelf uitgemaakt, dat géén wijsheid algemeen kan zijn. Geen mensch gelijkt op den ander, wat zou hij kunnen doen met een wijsheid, goed voor zijn gebuur? Ieder moet zijn eigen wijsheid verwerven, zooals ieder zijn eigen leven leidt, waaruit hij dan de lessen en wijsheden heeft te puren. Maar tegen-

over mijn geweten - uitsluitend tegenover mijn geweten - ben ik verantwoordelijk voor u; of gij het nu aangenaam vindt of niet; gij zijt een kind van mij en vermits gij nog niet meerderjarig zijt, moet ik zorgen voor u. Het is mij nog altijd een raadsel, dat een kind van mij zoo eigengereid is kunnen optreden, maar nu moet het gedaan zijn. Ik onderstreep: ik heb u zóó lief, als uw moeder dat doet. Wellicht is mijn liefde voor u van eene andere geaardheid, maar ik ontken beslist dat zij daarom minderwaardig aan de hare zou zijn, of minder intens. Uw eigen belang eischt, dat gij terugkeert. Niet zoozeer omdat uw plaats nu eenmaal bij ons is, maar om te voorkomen dat gij in die morose, ziekelijke stemming waarin gij verkeert heelemaal zoudt stranden of ten onder gaan, of de speelbal zoudt worden van een weeke sentimentaliteit, die u als mensch verloren laat gaan. Ik weet wat gij nog niet weet: dat de jeugd zich spoediger over slagen van het lot kan stellen en dat de veerkracht van een jonge ziel sterker is dan deze van een door het leven min of meer versleten mensch! Voor u ben ik eenigszins bevreesd: ik geef er mij nu - eerst nu! - rekenschap van, dat gij dweepziek zijt aan-

gelegd, dat er bij u een zeker masochisme, een wellust in het lijden, is ingetreden en dit is een groot gevaar. Deze tijd duldt dit valsch-romantische, dit valsch-sentimenteel gedoe niet. Wie niet stevig op zijn voeten staat en de dingen ziet zooals ze zijn, zal ten gronde gaan. Ik kan den ondergang van mijn dochter niet lijdzaam aanzien. Mijn geheele wezen komt daar tegen in verzet. Ik weet wat u is geschied, maar zou het nog niet veel erger hebben gekund? Stel u voor, dat uw man zou gestorven zijn in een oorlog en dat gij den last zoudt hebben van kinderen, ware dit niet veel erger? Ik herhaal u nadrukkelijk: keer terug. In uw eigen belang.

Indien gij het nu nog niet beseft, bestaat de kans, dat gij er mij later een verwijt zult over maken, dat ik niet eerder, zoogezegd handelend, ben opgetreden.

Mijn zwakheid, die ik erken, bestaat hierin, dat ik te lang heb gemeend moeder den voorrang te moeten laten omdat, naar weer die oude levenswijsheid zegt, een kind allereerst de moeder behoort. Ik heb moeder laten doen in de overtuiging dat zij, geleid door vrouwenintuïtie, een einde zou stellen aan dien al te gekken toestand. Gek is inder-

daad wat zich voordoet. Gek was het dat gij zijt heengegaan van ons - ik heb u dit vergeven, moeder heeft het ongetwijfeld geschreven - maar ik kan u niet langer vergeven, dat gij wegblijft.

Ik krijg stilaan de overtuiging, dat moeder door haar correspondentie, uw terugkeer om de een of andere reden, die ik niet kan begrijpen, verdaagt. Ik weet niet wat moeder u schrijft, ik wil haar geheim eerbiedigen, maar alles heeft grenzen en mijne grenzen zijn bereikt. Gij moet terugkeren, ik herhaal het voor de laatste maal. Ik heb veel geduld geoefend, gij zult u daarover niet kunnen beklagen. Als gij niet vrijelijk terugkeert tot ons, zal ik u komen halen. Ik kan de stilte in onze woon niet meer verdragen. De wereld staat op het instorten, gij zult het nu wel beter weten dan wie ook. Kom u beschutten voor deze instorting bij ons en weet vooral, Jeanne, wat moeder u ook moge hebben geschreven, dat ik, als echtgenoot en vader, wellicht wel mijn zwakheden heb gehad, maar jegens moeder of mijn kinderen nooit te kort ben gebleven aan den eerbied, dien het hoofd van het gezin in de allereerste plaats moet hebben voor ieder lid van dit gezin. Het past mij niet dat ik u over intieme

aangelegenheden zou schrijven, ik ben uw vader, maar graaf in uw geheugen: zult gij daarin iets opdelven, dat gij mij ten laste zoudt kunnen leggen? Neen. En als zal blijken dat uw jeugd niet overal met zonnenplekken als bevloerd ligt, weet gij dan wel zeker dat *ik* daarvan de schuld ben? Maar ik weiger op dien toon voort te gaan, ik roep u, gij moet gehoorzamen. Meen daarom niet dat die roep, al klinkt hij krachtig en beslist, daarom liefdeloos is,
vader.

Antwerpen, 11 October 1938

Jeanne Flénu aan haar vader

Vader,

Ik was juist van plan u te schrijven, wellicht had ik het nog even verdaagd, maar uw brief dwingt mij tot antwoorden: ik kom niet meer terug. Ik ben vast besloten mijn eigen weg te gaan. Roep niet Ibsen en spreek niet van romantisme, dat natuurlijk 'vaag' en 'valsch' zou zijn; de eeuwige waarheid is dat ieder mensch alleen zijn eigen weg kan gaan en moet gaan. Gij schreeft het overigens ook, maar het merkwaardige is, dat bij u die waarheid eerst na 21 jaar geldt! Gij kunt mij nóg laten halen door de politie, maar ik ga terug, ik verwittig u, want uw huis kan mijn huis niet meer zijn. Trouwens, wélke atmosfeer zal de uwe zijn, indien gij, in uw huis, een dochter zult moeten opsluiten om te voorkomen, dat zij u bij de eerste de beste gelegenheid ontsnapt? Is ook dát geen romantisme en voos romantisme op den koop toe? Ik ga niet weg, omdat het vaderhuis mij als zoodanig niet meer bevalt; ik zou op dit oogenblik in geen enkel huis

kunnen aarden, ik moet *mijn* weg gaan, die mij zal brengen tot mijn eigen huis, eenvoudiger kan het toch niet! Onze werelden zijn gescheiden, ik acht u en ik weet, dat gij u voor mij hebt ingespannen. Ik heb u bemind, ik bemin u nòg, vader, geloof dat toch, maar ik ben u ontgroeid, dat is alles. Trouwens, is dit de natuurlijke gang van zaken niet? Ontvalt het kind zijn ouders niet? Dat moet u toch bekend zijn? Uw wereld is door te hoge muren afgerasterd dan dat ik er niet in stikken zoude, ik moet weg. Het is ook veel minder om Lucien, dan dat gij wel denkt. Zeker, zijn lot had nog erger kunnen zijn: hij had kunnen sneuvelen in een oorlog mij achterlatende met een respectabel aantal kinderen. Maar die kinderen zouden mij voortdurend aan hem hebben herinnerd, ik zou zijn beeld in hen hebben teruggevonden ... Maar ik ben óók Lucien ontstegen, vader, ik bedoel zijn diepe wanhoop. Die diepe wanhoop is ook de mijne geweest, maar ik ben, ofschoon nog wanhopig en hem nog even vurig beminnend, zoo vurig dat ik nooit iemand anders op dezelfde intense wijze, met dezelfde volle overgave kan liefhebben, ik ben tot een ànder inzicht gekomen dan hij,

namelijk dit door en door eenvoudige: dat wij leven moeten, weerbaar leven, strijdend leven, o, ware het toch mogelijk in een levenswaardige wereld! Voor u zijn dat slechts woorden, voor mij hebben deze woorden inhoud en beteekenis; het is mogelijk (zeker, zult gij zeggen), dat mij een groote teleurstelling wacht, maar voor dit oogenblik kan ik niets anders doen dan te belijden, vooral beleven wat ik voor mij als de eenig juiste waarheid geldt. Bij Voltaire hebt ge gelezen dat de menschen de natuur moeten bedorven hebben want 'de mensch is niet als wolf ter wereld gekomen en hij is het geworden'. Welnu, vader, dat wil zeggen dat er hoop is, dat de mensch op zekeren dag ophoudt wolf te zijn, en ik wil voortaan leven in deze hoop. Op deze wijze wil ik den zelfmoord van Lucien goedmaken en ik ben er zeker van dat hij mij zal goedkeuren. Dat is alles. Moet ik nog verder antwoorden op uw schrijven? Ik kan u heelemaal niets ten laste leggen, gij zijt naar alle waarschijnlijkheid een voorbeeldig vader geweest in dezen zin, dat gij zooals miljoenen vaders ter wereld voor hun gezin hebt geleefd. Maar dit houdt toch ook een verwijt in, verwijt

tevens aan de miljoenen anderen: gij hebt u er toe bepaald ervoor te zorgen dat het materieel uw kinderen aan niets ontbrak, dat zij een lekker bed hadden, altijd gevoed werden naar verlangen, dat zij uitstekende studies konden doen; deze studies behoorden al niet meer tot uw terrein, het volstond u dat gij de rapporten teekendet en daarbij af en toe van tevredenheid mij op de wang tiktet, maar gij hebt ons niet toegerust voor het leven. Daardoor was het mogelijk, dat het toen zich aan ons openbaarde, zulke onweerstaanbare aantrekkingskracht op ons uitoefende. Nooit hebt gij ons iets gezegd over de levensproblemen, over de maatschappelijke kwesties, over wat de mensen scheidt en verdeelt en wat ze tot elkaar zou kunnen of moeten brengen. Gij hebt in ons altijd het kind blijven zien en niet het wezen dat naar geestelijke volwassenheid groeide. Waarom en waardoor kwam het dat gij in ons altijd kinderen zaagt? Omdat gij schrik hadt bij onzen geestelijken groei te moeten vaststellen, hoe zeer gij zelf verouderdet; gij wildet jong blijven ten koste van uw kinderen. Hoe naïef! Toen uw kinderen vaststelden dat gij te oud waart voor hen, hebben zij zich van u afgekeerd. Gij zijt blijven

nestelen in die atmosfeer van welbehagen: de pas gehuwde man die, te zorgen heeft voor het levensonderhoud van vrouw en kinderen, en als hij terugkeert van den arbeid, zijn kroost op hem vindt wachten, waardoor hij in zijn ijdelheid als 'hoofd' als 'familievader' wordt gestreeld. Ik moet mij hier weerhouden om niet te zeggen: arme dwaas... Gij spreekt van stevig op zijn beenen staan en de dingen zien zooals zij zijn. Maar hoe is het mogelijk dat iemand, die zulke taal voert niet eens weet dat de hoop, die een vader op zijn kinderen vestigt ijdel moet blijken, in dergelijke omstandigheden? Het kind, eens volwassen, hoort noch de moeder noch den vader, het hoort zich zelf toe. Hebt gij u niet losgemaakt van uw ouders? Wat beteekenen zij nog voor u? Ge zult ze met een bijzondere vereering, met een bijzondere innigheid omringen, als iets uit uw kinderjaren, dat u zeer lief is geweest en dat is al. Welnu, deze vereering, deze innigheid voel ik ook voor u in mij aanwezig, méér kan ik u niet bieden. Mijn persoonlijkheid hoort mij toe. En ook: ik heb ze te pas, naar ik althans geloof en ofschoon haar zeer onvolmaakt wetend, veroverd dan dat ik er afstand van zou doen. Ik moet aan

mij zelf werken, niet binnen de geslotenheid van het vaderhuis, die naar ik weet evenmin veilig is als wat ook ter wereld, maar op banen en wegen, in kamers en huizen, door mij gekozen, of door lot en leven mij ter beschikking gesteld.

Ik herhaal: dat kan u woordengeklets lijken, maar voor mij is het dit niet en dat is toch maar het eenige wat voor mij telt. Vader, dat is alles minder oneerbiedig dan het lijkt, maar ik moet het u zeggen: ofschoon voor de wet en natuur uw kind, ben ik toch uw kind niet meer. Gij zult wellicht alles smalend samenvatten met te zeggen: zij wordt een propagandiste voor de goede idee en ja, dat is het misschien. Maar om dat te kunnen worden moet ik eerst mij zelf volledig kunnen ontplooien en dat is het wat ik nu ga beginnen, den hemel dankend dat ik gebruik heb weten te maken van de kansen die gij mij geeft door te kunnen studeeren, zoodat ik niet geheel ontwapend in de ... arena spring, zooals gij ook wellicht zult zeggen. Gek is het dat, terwijl ik u schrijf, ik voortdurend tracht te realiseeren *hoe* gij op zekere zinnen zult reageeren, wat mij laat besluiten dat ik mij toch niet zoo volledig heb losgemaakt van 'ons huis' als ik wel zou

willen. Maar vlei u hierom niet met valsche hoop. *Dit* weet ik: ik kom niet meer terug, laat mij nu alleen, dezen weg moet ik onvergezeld betreden.

Jeanne.

Aan Moeder schrijf ik en ... anders!

Spoedbestelling***Brussel, 11 October 1938*****Marie Flénu-Aspin aan haar dochter**

Jeanne,

Na het in stilte genomen avondmaal stond vader haastig op, ging naar zijn kamer, sloot de deur met den sleutel; ik wist toen, dat hij u schrijven ging en ik wist wat zijn brief zou bevatten. Ik bleef bij den haard zitten, wachtende tot hij gedaan zou hebben, hem in gedachten bezig ziende, het hoofd gebogen, de haastige hand glijdende over het papier en vol opgewondenheid van binnen.

Ik bleef zeer, zeer kalm, wetende dat onze aangelegenheid thans definitief haar beslag zou krijgen. Pierre maakte zijn werk in zijn kamer; ik hoorde het tikken van het uurwerk aan den wand; buiten klonk geen enkel geluid, het scheen of wij ver van mensch en wereld op een eiland vertoefden of diep in een park, een woud misschien; enkele menschen, een vrouw, een man en mijlen ver van elkaar! Mijn kalmte stemde mij gelukkig, mijn moeheid was verzwonden, ik voelde mij helder, tintelend van leven,

of toch van spanning? Terwijl vader bezig was met zijn brief, dacht ik aan een belevens in den tijd toen hij in Amerika vertoefde. Wij zouden een paar maanden in de Ardennen doorbrengen, opdat Pierre herstellen kon van een kinkhoestaanval. Wij logeerden bij eenvoudige landlieden, een enkele kamer voor u, uw broertje en mij. Op een avond drong de boer in mijn kamer; ik bevond mij reeds te bed. Ik sprong tusschen het bed en den muur in. hij kon mij niet genaken. Na een poosje, zag hij het nuttelooze van den strijd in en ging heen. Dien nacht nam ik u beiden in mijn bed. Gij hadt het tooneel medegemaakt en klemdet u aan mij vast, Gij zocht mij te troosten, ‘heeft die stoute man u pijn gedaan’? vroegt gij. Uw broertje sliep dóór en was zeer verwonderd, toen ik hem, voor dag en dauw, wekte en wij nog in het aarzelend morgengloren naar het buurtspoorwegtreintje trokken. Ik had dit tooneel reeds lang, lang vergeten, nu kwam het mij opnieuw voor den geest, waarschijnlijk door de opgewondenheid van vader. Ik heb het hem nooit verteld en het gekke is dat ik niet besef wat mij kan weerhouden hebben hem te zeggen wèlk gevaar ik dien nacht geloopt heb. Waar-

schijnlijk had ik er geen lust toe, misschien ook was ik er beschaamd over. Ik begrijp dien boer: in dit van God en mensch vergeten dorp eindelijk een ándere vrouw, anders gekleed, anders geschoeid, een andere parfum, een andere huid wellicht; in ieder geval - voor hem - het àndere, het bedwelmend andere en daar is hij dan met zijn woestheid op afgekomen; om dit andere zou hij geworsteld hebben op leven en dood, tot hij besepte dat dit andere hem niet kon toebehooren, dat hij die andere wereld toch niet genáken, laat staan bezitten zou en dan is hij weggegaan, verdrietig, vol spijt, schaamteloos en beschaamd.

In mijn ontzetting om dien overval spoorden wij ineens door tot aan zee.

Na zekeren tijd begon de eenzaamheid er mij te drukken, kreeg ik het benauwd. Het was volzomer, de avonden hadden reeds het melancholische van de vergankelijkheid; een zoete droefheid, onverklaarbaar, niet algeheel geweten noch algeheel doorproefd, maar toch aanwezig, woog over mij. Een paar keer waagde ik het naar de concerten in het casino te gaan. De muziek stemde mij nog verdrietiger, och, eenzamer, dàt is het. In een sym-

phonie had de harp enkele maten solistisch te spelen, het klokken van water, leek het mij, meer: het lokken van water, een diepe droefnis, een grondelooze treurnis. Die enkele akkoorden lieten mij niet met rust; toen ik huiswaarts keerde neuriede ik ze. In de hall van het hotel sprak een jong mensch mij aan: 'die maten zijn prachtig', zei hij, 'ze hebben ook op mij een diepen indruk gemaakt.' Een voorwendsel om een gesprek te beginnen, wist ik, maar het stemde mij niet onaangenaam dit gesprek *inderdaad* te beginnen en voort te zetten. Hij hing mij den mantel om, wij wandelden langs den dijk; van de zee zagen wij niets, hoorden slechts het zoemen en ruischen. De bries stond strak; kortom, ik herinner mij van dien avond een donkerte, een harde, ongezellige donkerte, maar daarin de innigheid van een mannenstem. Charles praatte zacht met aandrang, er klonk een stille klacht in zijn stem en zijn geluid had iets smachtends, het geluid van een mensch wien het leven te zwaar weegt en die niet beter vraagt dan het leven te beminnen. Zijn kamer paalde aan de onze. Teruggekeerd hoorde ik hem nog op het balkonnetje, hij neuriede op zijn beurt, ik hoorde het afstrijken van een lucifer. Kortom,

wij zagen elkander veel, wij zagen elkander voortdurend. Ik wist heel goed wèlk zijn heimelijkste bedoeling was en ik zei bij mij zelf: néén, dat niet, dat nooit, waarom zou ik?

Ik realiseerde mij volkomen *hoe* het zou zijn *daarna*, het ontwaken in een vreemde kamer, met een vreemden man, in een vreemde atmosfeer. Ik zou mij de vraag stellen ‘wat doe ik hier?’ En het antwoord zou zóó diep beschamend voor mij zijn, mij zóó voor mijn leven kwetsend, dat ik in deze verbeelding en vooral in dit antwoord de kracht vond om met hem definitief te breken en terug te keeren tot mijn kinderen. Gek is het: dit was het dat ik u wilde schrijven, ik kon het al dien tijd niet, nu welde het mij vanzelf uit de pen.

Ik zou u dit willen meegeven voor uw verdere leven, Jeanne, het stellen van de vraag: ‘*en daarna*’. Van het antwoord, dat gij in uw ziel zult vinden, zal afhangen of gij doen moet, wat gij u voorneemt te doen. Daarnà. Wat doe ik hier?

Toen ik zoover met mijn overpeinzingen gekomen was, rukte vader de deur van zijn kamer open en vroeg mij uw adres. Ik zei het hem. Mijn kalm antwoord deed hem het hoofd wenden. ‘Bon,

bon', zei hij met eenige aarzeling en ging toen terug. Na een poosje trad hij opnieuw de huiskamer in.

- Ik ga even buiten, zei hij.
 - Uw brief posten? vroeg ik.
 - Ja, inderdaad, antwoordde hij.
 - Mag ik niet weten wàt gij haar schreeft.
 - Waarom? Heb ik uw brieven gelezen?
 - Neen, maar ik zou graag willen weten wat gij Jeanne schreeft.
 - Weet gij het niet?
 - Ja, ik weet het.
 - Ik begrijp dit gesprek niet.
 - Ik evenmin.
 - Waarom voeren wij het dan?
 - Denkt ge dat zij zal terugkeeren? vroeg ik.
 - Zij moet, antwoordde hij.
 - Wat kent gij uw kind slecht.
 - Zij staat te veel onder uw invloed, nu weet ik het, het zal veranderen. Als zij terug is zal ik mij meer met haar bezig houden.
 - En gij beseft niet dat het te laat is?
 - Het is nooit te laat om goed te doen.
- Hij rukte plots het omslag open en liet mij lezen.

Al met de *eerste* regels wist ik *wat* uw antwoord zou zijn. In zijn opgewondenheid schreef hij u dingen, die gij zoudt inroepen om wèg te blijven. En het dwaze was dat hij, hoogmoedig de ‘eeuwenoude’ wijsheid van zich aftrappend er toch voortdurend een beroep op doet. Ik las zeer langzaam, hij ging aan het raam een cigaret rooken. Ik besepte volkomeer dan ik het ooit geweten had; welk conventionneel mensch hij is, hoe onwetend hij tegenover de levensproblemen staat. Hij is een blinde. Een blinde, die nooit zal willen zien. Die nooit gezien heeft.

- Kom, de brief, zei hij, ge hebt nu lang genoeg gelezen, vooral voor iemand die beweert te weten wat ik schreef.

- Schrijf een andere brief, antwoordde ik, schrijf anders. Kwets haar fierheid niet. Hij stond verstomd.

- Gij raaskalt.

- Slaap er eens over.

Een oogenblik dacht ik dat hij zich op mij zou werpen en mij verscheuren. En toen zei hij het:

- Ik vraag me af waarom gij nog in mijn huis zijt, waarom gij haar gezelschap niet hebt gezocht.

Wij passen niet meer bij elkaar, er is niets meer dat ons nog aan elkaar verbindt.
Zelfs onze kinderen niet meer.

Al dien tijd was ik blijven zitten, ik stond nu recht en ... duizelde. Ik hoorde in mij de vraag: 'wat doe ik hier?' En het antwoord spróng in mij op.

- Goed, zeer goed, ik vraag mij ook af wat ik hier nog doe.

Hij liep naar buiten...

Hij is nog niet terug. Ik weet niet wáár hij toeft. Misschien loopt hij de straten op en af, misschien dwaalt hij door het park, zoals ik vroeger wel eens deed. Het is diepe nacht, de stilte is volkomen. Ik waak, ik leef, er is voor mij een nieuw leven begonnen. Ik weet niet wat ik hier nog doen zal. Ik schrijf tot u, mijn dochter, mijn leermeesteres, die mij aan mijzelf hebt geopenbaard. Ik ga hier weg. Pierre zal mij misschien missen; ik zeg misschien en het feit dat ik er niet zeker over ben is een zéker teeken, dat wij het niet zóó volkomen met elkaar hebben getroffen, als het de traditioneele moederliefde wil. Ik ben bereid hem mede te nemen op

mijn tocht, die ook uw tocht zal zijn, maar ik geloof dat hij bij zijn vader zal willen blijven en ik moet zijn keuze goedvinden: veeleer dan bij mij is zijn plaats bij zijn vader, op wien ik niet boos ben, integendeel: sprak hij het verlossende woord niet? Overigens ik zal nooit vergeten dat hij uw vader is; jaren heb ik met hem rustig geleefd. Die rust heeft mij ouder gemaakt dan ik in waarheid ben, jaren heb ik verzaakt, nu ben ik opnieuw tot het leven bereid. Zelfs als gij moest meenen dat er aan uwe zijde geen plaats is voor mij, zou ik toch weggaan van hier. Wij - uw vader en ik - hooren niet meer bij elkaar, wat ons nog aan elkaar verbond is doorgesneden en ik voel mij van een grooten last bevrijd.

Ik besef thans waarom ik u zoo uitvoerig heb geschreven, waarom ik u niet dadelijk ben komen terughalen; mijn brieven waren een groei naar de zelfstandigheid, mijn wegblijven een gereed maken voor mijn vlucht. Ik heb immers altijd het gevoel gehad dat ik slechts voorloopig in het leven van uw vader was getreden, ik heb altijd van het andere land gedroomd en zeer vroeg heb ik geweten, dat ik mij had vergist, toen ik meende dat deze ingenieur den weg zou weten naar dit andere land.

Ik kan niet meer berusten.

Ik ga hier niet weg om de booze woorden van zoeven, zij gaven uiting aan wat reeds lang tot vasten vorm in ons gekomen, maar nog niet door ons als de zuivere waarheid was erkend.

Dit is nu geschied.

Morgen ga ik hier weg. Ik zou reeds de deur achter mij hebben dichtgetrokken, maar ik wil het hem zeggen, rustig en met kalme beslistheid. Ik zal niet veel woorden nodig hebben; ik hoop dat hij mij zal begrijpen. Het is immers niet nodig dat wij nog langer als vreemden naast elkander leven?

Misschien zal de eerste tijd hard wezen, maar ik zal mij daarover heen zetten; er moet toch ergens een betrekking te vinden zijn voor een dappere, onafhankelijke vrouw en haar dochter. Misschien weet voorloopig Diana een uitweg? Ik heb nu geen druk in 't herte meer of zwaarmoedigheid, er trilt een nieuwe levenshonger in mij en de Goden kunnen zoo wreed niet zijn, dat zij mij sterven laten aan dien levenshonger. Ik brand van optimisme en dit optimisme is niets anders dan levensinstinct. Ik geloof niet dat ik uitsluitend mijn egoïsme dien door weg te gaan van hem. Is het ook niet beter

voor vader, dat hij volkomen vrij komt tegenover een wezen waaraan ook hij ontgroeid is?

Ik vraag mij af: wat zou zoowel voor hem als voor mij, ons verder samenleven beteekenen, nu wij weten volkomen van elkaar los te zijn? Op dit oogenblik geeft hij er zich zoowel rekenschap van als ik. En wellicht komt hij tot hetzelfde besluit, hij, die zich een positief man noemt! Laten wij moed en vertrouwen hebben, ik kom naar u. Gij vroegt me hoe ge nu verder leven moest, wij zullen het antwoord samen zoeken, samen vinden wellicht; de menschen hebben het leven veel te ingewikkeld gemaakt, laten wij het eenvoudigweg, van voren af aanpakken, met blijmoedigheid in het hart, ingetogen en opgetogen, twee simpele kinderen die ieder op hun eigen wijze den weg zoeken naar het waarachtige leven.

Hij moet niet zoo moeilijk te vinden zijn deze weg. Ik hoop, ik betrouw, voor u mede, Jeanne, mijn zuster.

Brussel, 12 October 1938

Marie Flénu-Aspin aan haar dochter

Mijn kind,

Uw moeder is een domme, dwaze vrouw. Vergeef, vergeet haar. Dat is haar plots helder geworden, vanochtend, aan het raam van de badkamer. Heel den langen nacht, bracht zij wakend door. Niet de regen, lekkend aan de ruiten en golvend over de aarde, belette het slapen, wèl het zoeken naar de woorden, waarmede zij haar man zou mededeelen, wat zij besloten had. Het leek haar of zij kookte, of haar huid door tropische hitte verschroeid werd; soms trilde zij onder diepe, klamme rillingen van koude, lag zij bedolven onder sneeuw?

Toen het eerste licht aarzelend in de kamer gleed, stond zij op en wilde zich baden. Maar zij twijfelde of zij de kraan wel zou openen: het huis scheen haar een vijver toe van diepe stilte, met, af en toe, een plons van geluid, het kraken van een oud meubel, een ademtocht, een lichaam, zich omwentelend in slaap.

Uw moeder kwam aan het raam en keek naar

buiten. Boven de huizen ontwaarde zij een roze baan in een veld van muizengrijs.
De geboorte van den dag...

De geboorte van den dag?

Deze geboorte scheen haar meer een verzinken van een dag in Herfst te zijn.

Een neergang.

Uw moeder drukte het zware hoofd tegen de koelte van het vensterglas. Een arbeider stak de straat over, de man stapte flink, vastberaden, hij had een taak te vervullen.

Het grijs verklaarde in een zwevend licht, het rose verhelderde in de stille gloeiïng van Goede Vrijdag-geel. (In haar jeugd, op haar dorp, heeft uw moeder zich de lucht op Goede Vrijdag altijd voorgesteld als een droeve klaarte in geel en grauw, zich daarbij waarschijnlijk een paneel herinnerend van een primitief meester.) Uit dit geel, als de dooier van een ei, verwon de dag wat er nog bleef aan heimenissen van den nacht.

Er vlotte damp van regen; het morgengloren bezat nog niet de kracht het te doordringen, het rustte er op, als een nog niet geheel ontwaakte vogel.

Nog altijd vond uw moeder de woorden niet. De

klaarte werd helderder, de nevel vervloede in vochtigen neerslag op de keien.

Toen kwam haar man, - uw vader.

Voor het eerst had hij haar in den nacht, in den morgen gemist aan zijn zijde. Geruischloos was hij het vertrek binnengekomen. Als hij een enkel woord zou hebben gezegd, als in dien morgen van bleek licht en droefnis, het gonzen van zijn stem zou hebben opgeklonken, zou uw moeder de kracht hebben gevonden om datgene te zeggen, wat haar hart nog niet aan woorden wist. Maar hij zweeg. Met een gebaar van schuwe teederheid, vleide hij zijn arm rond haar leest, zacht gleden streelende vingers door haar lokken. Zijn adem joeg luid. Hij dorst haar niet aan te kijken. Zij voelde zijn blikken van ontroering beven, zijn adem jagen onder leed en wist de trilling van zijn hand, de trilling van zijn ziel te zijn. En uw moeder begreep: deze man gaf er zich eindelijk rekenschap van, dat zijn vrouw jaren en jaren een wereld bewoonde, hèm, ontzegd omdat hij die wereld niet had willen zien, niet had willen erkennen. Zij doorschouwde beider menschelijk tekort, werd van mededoogen vervuld voor dezen mensch; begreep

zijn zwakheid, zijn armoede, zijn rijken waan en het eigen falen. Een wankelende man stond aan haar zijde, en huiverend begreep zij onverbrekkelijk verbonden te zijn aan dezen mensch en zijn lot.

- Kom moeder, het is dag, fluisterde hij.

De klank was anders. Er ruischte niet meer dat zelfverzekerde in, er gonsde niet langer meer het besef van mannelijke kracht - die mannelijke ijdelheid is.

Deemoed nu. Deemoed voor het geheimzinnige, dat wij, onmachtig om het in woorden te vatten, leven heeten.

Uw moeder herinnerde zich Nora en hoe zij altijd in het diepst van haar hart, in het diepst van haar vleesch had geweten, dat Nora niet eens de straat zou zijn uitgehold, maar terug zou keeren in haar huis, ondanks alles: haar *huis*. Uw moeder herlas in gedachten uw brief, - en besepte dat uw jeugd geen plaats zou inruimen voor haar vermoeid leven. Zij zou u hinderen en op den duur terugkeeren naar wat zij niet had mogen verlaten, haar huis, het huis van Nora.

Mijn kind, er zijn nu eenmaal gebieden, waar de ééne mensch nooit toegang heeft, omdat hij bv. vroeger de kans niet heeft willen benutten, omdat

het hem om de een of andere reden niet toekomt er binnen te treden.

Jeanne, betreed *gij* het, gij zijt jong en volkomen bezielde om het te veroveren. Wat mij nog aan leven blijft, zal ik *u* wijden. Ik heb u zóó lief dat ik u smeeke, vergeet mij, zoodat gij u niet door eenige gedachte aan mij of gevoel voor mij zoudt belemmerd voelen op den weg, dien gij betreedt. Kijk niet achterom en vooral ween niet om mij: een diep geluk verheugt mijn hart en dit geluk is mij niet te ontnemen: ik ben uw moeder, herboren in u, zoodat al uw idealen, uw bestrevingen en verzuchtingen de mijne zijn.

Vanochtend hebben wij samen ontbeten: vader, Pierre en ik. En ik ben in tranen uitgebarsten. Zij hebben getracht weg te troosten wat zij meenden droefenis te zijn: vreugde was het.

Ik heb mij nooit zoo gelukkig gevoeld als op dit oogenblik, en zóó aan mijn gezin verbonden, zóó door liefde gedragen.

Liefde, Jeanne...

Maar dat uw liefde niet een liefde weze, waarbij gij de oogen geloken houdt; dat uw liefde zij van waakzame strijdbaarheid.